

ADCARBHANA, BHARUCHA D. B. B. B.
JAIN LIBRARY.
BIKANER RAJASTHANA

PREFACE TO THE FIRST EDITION

The object of the present compilation is to provide suitable reading book for Intermediate students. The pieces have been drawn from standard works, representing a variety of styles as also of scenes and sentiments agreeable to the taste and capacity of the young readers they are intended for

The title of the work is चण्डिका—*a term with a classical sanction for its use, the word having occurred once in the Kālambari and twice in the Harṣacharita. The eight flowers that form the collection (both numerically and specifically) are enumerated as मत्त, वस, दूत, वस, वस, वस, वस, वस, with two others (which are वस and वस according to one authority and वस and वस according to another). The adoption is somewhat unwarranted, but ordinarily, not enjoying the same latitude of figurative use as its English equivalent 'flower'.*

The expression मत्त वस, which appears at the opening page of the book requires a word of explanation. It claims no upanishadic originality like मत्त वस (मत्त), but is a literal translation, ascribed to the founder of the present day eclectic Brāhmaṇa sect, after the upanishadic model, of the English phrase 'The true, the good and the beautiful'. I have chosen it for the motto of my work as summing up in a nutshell the essentials of belles lettres

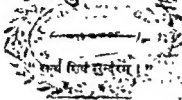
अनुक्रमणिका ।

२७८८

विषयः

१—रघु-विविक्तयः	(१ पुर्यष्टम्)	पञ्चाङ्ग
२—रामचन्द्र-वनवासवर्षावर्तनम्	(")	१०
३—पार्वती-तपश्चर्या	(कुमारमन्त्रम्)	२५
४—मर्यादकौतुकम्	(शाकुन्तलम्)	४१
५—सुयोधननिर्येदः	(वेणुसंहारम्)	१७
६—विद्युन्मलिनम्	(वरकुमारकलितम्)	८७
७—शुकनासोपदेशः	(कादम्बरी)	१०४
८—महादेवावस्थाः	(")	११९

अष्टपुष्पिका ।

रघुदिग्विजयः ।

स राज्यं शुद्धा दत्तं प्रतिपदाधिकं कनौ । १ ॥ १ ॥
 दिनाग्ने निहितं मेजः सविषेय दुनाशना ॥ २ ॥ २ ॥
 दिलीपानन्तरं राज्यं तं निशम्य प्रविष्टितम् । ३ ॥ ३ ॥
 पूर्वं प्रधूमिने राजा हृदयेऽग्निरिषोत्थिक ॥ ४ ॥ ४ ॥
 पुष्टद्वन्द्वस्येय तस्योद्ययनपंकया । ५ ॥ ५ ॥
 मयाभ्युत्थानदर्शिन्या मनन्दुः समजाः प्रजाः ॥ ६ ॥ ६ ॥
 सममेव समाक्रान्तं ह्ययं द्विरद्वयमिना । ७ ॥ ७ ॥
 तेन विहासतं पित्र्यमलिख्यारिमण्डलम् ॥ ८ ॥ ८ ॥
 दायामण्डललयेण तमद्वया विल स्ययम् । ९ ॥ ९ ॥
 पद्मा पद्मातपनेण भेजे साध्याभ्यदीक्षितम् ॥ १० ॥ १० ॥
 परिकल्पितसाभिध्या कासे कासे च धन्विषु । ११ ॥ ११ ॥
 स्तुत्यं स्तुतिभिरर्घ्यामिदपतस्थे सरस्वती ॥ १२ ॥ १२ ॥

मनुप्रभृतिभिर्मान्यैर्मुक्ता यद्यपि राजभिः ।
 तस्याप्यनन्यपूर्वेयं तस्मिन्नासीद् वसुन्धरा ॥ ७ ॥
 स हि सूर्यस्य लोकस्य युक्तदण्डतया मनः ।
 द्यादवे नात्रिगो गच्छेत् न नस्यानियं दक्षिणः ॥ ८ ॥
 मग्नेश्वरकण्ठाः कृतास्तेन गुणाधिकनया गुरी ।
 कलेन सहकारस्य पुण्योद्भूत इव प्रजाः ॥ ९ ॥
 नयविद्भिर्नये राशि सदस्योपदर्शितम् ।
 पूर्य द्यामश्वपुष्पस्मिन्नामवदुक्तम् ॥ १० ॥
 पञ्चानामपि मृत्तानामुत्कर्षं पुषुपुर्गुणाः ।
 नये तस्मिन्महीपाले नयं नयमिषामश्वम् ॥ ११ ॥
 यथा प्रह्लादनाथकद्रः प्रनापात्तपतेः यथा ।
 तथैव संऽमृदन्त्यथो राजा प्रहृष्टित्तनान् ॥ १२ ॥
 कामं कर्त्तामनविधाने विशाले नस्य स्तोचने ।
 यक्षुष्मता तु शास्त्रेण मृतमहायात्रेर्दर्शिता ॥ १३ ॥
 लम्बप्रशमनस्यस्यमयेन तनुपस्मिता ।
 पार्थिवधीर्जिनीयेव कण्ठं पद्मजराश्रुता ॥ १४ ॥
 निहृष्टजपुर्मिमेयैर्मुक्तयग्मां सुदुःसहः ।
 प्रनापलाम्य मानेन गुणपटुं स्यान्नरो दिगः ॥ १५ ॥
 वार्षिकं संप्रदारेन्द्रो धनुर्मेवं रघुर्दधा ।
 प्रप्रार्थसाधने तौ हि पर्यायौ च न कामुकी ॥ १६ ॥
 पुण्डरीकाक्षगर्भं विकल्पकाश्रयामह ।
 अनुविहंस्यसामाग न पुनः प्राप तन्निद्रवम् ॥ १७ ॥

प्रसादरुमुने तस्मिंध्यग्रे च विष्टदग्ने । ..
 तदा वराध्यानां श्रीनिरागोत्तरमरुता प्रयोः ॥ १८ ॥ ..
 हंराधेलिपु नाटागु बुमुजगु च वारिपु ।
 विष्टनपरवद्वोवातां पर्यन्ता यदस्तामिष ॥ १९ ॥ ..
 दधुप्यापनिषादिम्वलस्य मोनुर्मुद्रादयम् ।
 द्यादुमात्पचोदात्रं द्यालिगोत्रो जगुयंशः ॥ २० ॥ ..
 प्रतसांशदयादग्नेः बुम्भोनेमंदैजरा ।
 त्योत्तमिषादृष्टि शुभुमे छिन्ना मला ॥ २१ ॥ ..
 मदीदमाः वदुग्नेः वरितां वृत्तमुद्रजाः ।
 लीलागेत्तमनुमायुमंदैजरास्तस्य विष्टमय ॥ २२ ॥ ..
 प्रसद्वैः समपत्तां मद्गन्धिभरादता ।
 द्यमुपयेष तप्रागाः रात्रिय प्रमुष्टुः ॥ २३ ॥ ..
 तस्मिन् बुयंनो गाथाः पचद्यान्वानवर्दमान ।
 यामाद्य मोदयामास तं शक्तेः प्रथमं शरत् ॥ २४ ॥ ..
 तस्मिन् सम्यग् द्रुतो यद्विषांजितोराजनायिधे ।
 प्रद्विषार्चिर्वाजेन द्रुतेनेष जयं ददा ॥ २५ ॥ ..
 स शुभामूलप्रत्यन्तः शुद्धपाण्डुरपान्वितः ।
 यद्विषं बलमादाय प्रसूये दिग्विजगीयया ॥ २६ ॥ ..
 अयाविरत्न वयोवृद्धास्तं लाजं वीर्योपिता ।
 वृषनीमंद्वेयसूतः स्त्रीरामंय द्याप्युत्तम् ॥ २७ ॥ ..
 स यथा प्रथमं प्राचीं तुल्यः प्राचीनयर्हिषा ।
 महिताननिलोत्तमैस्तर्जवन्निष केतुभिः ॥ २८ ॥ ..

रजोमिः स्पन्दमोऽर्तुर्गजैश्च घनसन्निभैः ।
 मुषसस्तमिव स्योम कुर्वन् स्योमेव भूतलम् ॥ २६ ॥
 प्रतापोऽमे ततः शब्दः परागस्तदनन्तरम् ।
 यदौ पश्चाद्व्याशीनि चतुःस्वमध्ये सा चतुः ॥ २७ ॥
 मदृष्टान्मुदस्मानि नाभ्या सुप्रसरा नदीः ।
 विविधानि प्रकाशानि शक्तिमराचकारम् ॥ २८ ॥
 स होमा मदनी कर्त्तुं पूर्णतागम्यामिनोम् ।
 बभौ हृत्पराधृष्टं गङ्गामिव मणीरुणः ॥ २९ ॥
 त्वाग्निने कलमुष्मानैर्मन्त्रैश्च बहुधा वृषे ।
 तस्याग्नैः स्वर्गो मार्गः पादगैरिव दग्धित ॥ ३० ॥
 दौर्लभ्यानेवमाकारमन्त्राणां प्रकाशप्रदीपः ।
 प्रायः नातोऽनन्तरासमन्वयकण्ठं मरोद्धतः ॥ ३१ ॥
 अतश्चाग्नौ नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं ।
 आग्नौ भग्नितः सुप्रसृष्टमिमांश्च नैरगांम् ॥ ३२ ॥
 वदन्तुस्त्वान्न मन्त्रा भेदा दौर्लभ्यानेभ्यस्ततः ।
 निष्कलम् अद्वयम् अन्तः सत्त्वाग्निः प्रकटितः ॥ ३३ ॥
 आग्नौ प्रकटितः सत्त्वाग्निः प्रकटितः ॥ ३४ ॥
 वरिः सत्त्वाग्निः प्रकटितः प्रकटितः ॥ ३५ ॥
 सत्त्वाग्निः प्रकटितः प्रकटितः ॥ ३६ ॥
 सत्त्वाग्निः प्रकटितः प्रकटितः ॥ ३७ ॥
 सत्त्वाग्निः प्रकटितः प्रकटितः ॥ ३८ ॥
 सत्त्वाग्निः प्रकटितः प्रकटितः ॥ ३९ ॥

रघुदिग्दर्शना ।

५

अतिजमाद बालिहस्तमस्त्रैर्गणैस्तथापनः ।
 पक्ष्मपेदाद्यन दृष्ट रितावर्षोप पर्यन्तः ॥ ४० ॥
 द्वितीया विपदा बाहुन्वयस्तत्र माताबद्धदिनम् ।
 वस्त्रमङ्गलरत्नात् एव प्रतिपेदे जयधियम् ॥ ४१ ॥
 ताम्बूलानीं दलैरनत्र दक्षिणापातमूमनः ।
 मारिचैस्तानयं योधाः द्वावयं च मयुर्ययः ॥ ४२ ॥
 शुद्धीनमतिमुक्तयस्य स धर्मविजयो मृगः ।
 धियं महेन्द्रनाथस्य उद्धार न तु मेदिनाम् ॥ ४३ ॥
 ततो येनानटेनैव पलपयन्मालिना ।
 अगस्त्याद्यदितामाष्टमशारायजयो यदा ॥ ४४ ॥
 स संभ्यपरिभोगेण गजाननसुगन्धिना ।
 बायेरी खरितां वसुः शङ्खनायामिवाचरोत् ॥ ४५ ॥
 बलैरप्युक्तास्तत्रैव पित्रिर्गोपोगताप्यनः ।
 मारीचोद्गमनादानीना मलयाम्रेणाययत् ॥ ४६ ॥
 सप्तमस्तुभ्यशुक्लानामेसानामुत्पत्तिपुषः ।
 सुत्यगन्धितु मत्तमवटेवु वलरेणया ॥ ४७ ॥
 भोगिपेष्टममार्गेषु बन्धनात् न ममर्षितम् ।
 नाद्यसत् वरिणां प्रैयं त्रिपदीच्छेदिनामपि ॥ ४८ ॥
 दिशि मन्दायने तेजो दक्षिणस्यां रथेऽपि ।
 तस्यामेव रथोः पाण्डवः प्रणयं न विप्रेदिदे ॥ ४९ ॥
 ताग्रपर्णिसमेतस्य मन्तासारं महोदधौ ।
 ते निपाय ददुस्तस्मै ययः स्वमित्रस्तत्रितम् ॥ ५० ॥

स निर्विश्य यथाकामं तदेष्यालीनचन्दनौ ।

स्तनाविष दिशस्तस्याः शैलौ मलयदुर्गौ ॥ ५१ ॥

असह्यविक्रमः सह्यं दूरागमुक्तमुद्व्यता ।

नितम्यमिष मेदिन्याः क्षन्तांशुकमलहृयत् ॥ ५२ ॥

तस्यानीकैर्यिसर्पेन्द्रपरान्तजयोद्यतः ।

रामाहोत्सारिणोऽप्यासीत् सद्यन्मन इयार्णवः ॥ ५३

मयेत्यष्टपिमुखाणां तेन कैरुतयाविनाम् ।

अलक्षेण समुद्रं पुरचूदंशनिर्घातः ॥ ५४ ॥

मुरलामादोद्गममन्त्रः।

तद्योययाख्यालानामयसष्टयामयम् ॥ ५५ ॥

अभ्यसूयन् यादृशानां श्रुतं गान्धर्वाभिर्जनैः ।

वर्मन्तिः परमेश्वरराजगणेशपुत्रपुत्रिः ॥ ५९ ॥

नन्दुरीस्व न्यमदाना मदेहास्सुगन्धियु ।

कटेनु कलिता पेसुः पुत्रागेभ्यः शिवाभुत्वाः ॥ ५३ ॥

अथवागं वि मोक्षयात्राभाषाव्यक्तिः २५ ।

अथान्नमहोपाध्यायः ॥ ५८ ॥

मल्लंभात्पुनोत्पत्तौ नित्यं कश्चिन्नममशुणम् ।

त्रिपुरसंक तत्रोप्येवंभूतानि यकाराः ॥ ४ ५३ ॥

कावर्गुनीचिह्ननो ओ३ प्रपद्ये क्यलनार्थेन ।

इन्द्रियाण्यग्निव विपुलान्पुद्गलेन संयमां ॥ २० ॥

कथं च मृत्युं प्राप्स्येति चेत् न मृत्युर्न भवति ।

॥ कल्पवृक्षस्यैव हि जगत्सर्वं ॥ ३६ ॥

रघुदिग्विजयः ।

संमामस्तुमुसस्तारय पाश्चात्पर्यसाधनैः ।
 गार्हपत्यजितपिष्टेयप्रतियोधे रजस्यमूत् ॥ ६२ ॥
 गङ्गापयजितैस्नेपा शिरेभिः समधुर्हर्महीम् ।
 तस्तार सरघाव्यार्धः स क्षौद्रपटलेरिष ॥ ६३ ॥
 अपनीनशिरस्त्राणाः हंवास्तं शरणं ययुः ।
 मणिपालप्रतीकारः संतमेः हि महात्मनाम् ॥ ६४ ॥
 विनयस्ते स्म तद्योषा मधुभिर्विजयधमम् ।
 आरनीर्णाग्निस्तापु द्राक्षावलयमूमिषु ॥ ६५ ॥
 ततः प्रनष्टे कैदेरी भास्यानिय रघुदिगम् ।
 शरीरक्षैरियोक्षोप्यानुद्धरिष्यन् रसानिव ॥ ६६ ॥
 पिनीनाप्यधमास्तरय सिन्धुभीरविचेह्वैः ।
 दुधुपुर्वाग्निः स्रग्ध्राद्भक्तकुमुदकेतवान् ॥ ६७ ॥
 तत्र दृष्टादरोधानो भर्तृषु म्यकविजयम् ।
 कपोलपाटलादेशि यमूष रघुनेरियम् ॥ ६८ ॥
 काम्योज्ञाः समरे सौद्रं तरय योर्वमनीभ्यस्तः ।
 गङ्गातानपरिहृष्टैस्तेऽसौ तापमानताः ॥ ६९ ॥
 तेन सशम्भुविष्णुस्तुहा द्रविडराटयः ।
 उपहा विविशु शम्भुपोरतेवा सौमसेभ्यस्तम् ॥ ७० ॥
 ततो गीरीगुदं दैतमाहर्नहाभ्यस्तापकाः ।
 वर्षपक्षिष तक्षुटानुद्धूतैर्वागुनेरभिः ॥ ७१ ॥
 शरं स तुल्यसत्त्वानां रं मध्येनेदुःखसङ्घमम् ।
 गुहागवां सिंहानां परिकृपावतोऽजिनम् ॥ ७२ ॥

रघुदिग्विजयः ।

कामरूपेभ्यस्त्वस्य हेमपांठाधिदेवनाम् ।
रत्नपुष्पोपहारैश्चक्ष्मायामानर्च्य पादयोः ॥ ८४ ॥
इति जित्वा दिशो जिष्णुर्न्यपतत रघोर्जितम् । ॥ ८५ ॥
रजो विभामयम्राज्ञां क्षयस्येषु मौलिषु ॥ ८६ ॥
स पिम्बजिनमाज्जहे वक्त्रं सयस्यदक्षिणम् ।
आदानं हि विस्तराय सतां वाग्निमुद्यमिष ॥ ८७ ॥
सत्रान्ते सचिवसखाः पुरस्क्रियामि-
र्गुर्योभिः शान्तपराजयःपलाकान् ।
कावुत्तरयद्विरधिरहोन्मुखापरं तथा च
राजम्यान्स्यपुरनिवृत्तयेऽमुमेने ॥ ८८ ॥
ते रेखाप्यञ्जकुलिशातपत्रचिह्नं
सम्राज्यरक्षणं प्रसादस्त-यम् ।
प्रस्थानप्रणतिभिर्गुह्येषु ध्य-
मौलिस्त्रयःपुनर्मकरभृदंलुगैरम् ॥ ८९ ॥

भूर्जेषु मर्मरीमृगाः कीचकप्यनिहेतवः । ७० ॥
 गङ्गाशीकरिणो मार्गे मरुतस्त्रिं सिन्धेविरे ॥ ७१ ॥
 विश्वमुनमेरुर्णा द्वायास्वध्यास्य मनिक्ताः ।
 इषदे वासिनोन्सन्ना निषण्णमृगनाभिभिः ॥ ७२ ॥
 सरलासक्तमानद्भ्रष्ट्रैवेयस्कुरिनन्विभः ।
 आसन्नोरपयो मेतुर्नक्तमम्नेद्दीपिकाः ॥ ७३ ॥
 तस्योत्पृष्टनिधामेषु कण्डरज्जुजगन्वयः ।
 गजधर्म किरानेभ्यः शशंसुदैवदारवाः ॥ ७४ ॥
 तत्र जन्वं रघोषेरं पार्श्वतीर्थैर्मणैरमुन् ।
 नारायणैर्गणीयाश्मनिष्येगेत्यतिमानसम् ॥ ७५ ॥
 शरैश्च सयसङ्कुनान् स कृत्वा विरलोत्सवान् ।
 जपोदाहरणं बाह्योर्गापयामास किन्नरान् ॥ ७६ ॥
 परस्परैश्च विद्यानस्तेषूपायनपाशेषु ।
 रागा दिमवतः साधो राडः साधो हिमाद्रिणा ॥ ७७ ॥
 तत्राक्षोभ्यं य शेरार्ति मिश्रेया यदरोह नः ।
 पैलस्त्यनुलिप्त्याद्रारुणान् इव द्वियम् ॥ ७८ ॥
 यक्षम्पे तीक्ष्णैर्दिव्ये तस्मिन् प्राग्भ्योऽपिभ्यतः ।
 तद्गजालानर्ता प्राप्तेः सह बालागुह्युमैः ॥ ७९ ॥
 न प्रसेहे स रुद्राकर्मघारायर्दुर्दिनम् ।
 रघवार्मरजोऽप्यस्य कुत्र यत्र पनाकिमोम् ॥ ८० ॥
 तमीशः कामरूपाणामत्यासृण्वसविप्रमम् ।
 मेजे मिषकटैर्नामैरभ्यानुपदरोष कैः ॥ ८१ ॥

रघुदिग्विजयः ।

चामरधोन्वयराजस्य दमयोदाधिदेवताम् ।
 रघुपुष्पोपहारोद्यच्छायामानस्य पारदः ॥ ८५ ॥
 इति शिवा दिव्ये शिष्टतुल्यवर्णन रणोद्योगम् । ।
 राज्ञे विधायकप्राज्ञा दृढशस्त्रेणु धीमिषु ॥ ८६ ॥
 वा विभ्रजिनमाकृष्टे वल्लं सर्वरघुरहितम् ।
 द्वादशे दि विस्तरांश्च राज्ञा पाणिमुखाभिष ॥ ८७ ॥
 रत्नाग्ने सविबसला पुरस्तिर्यामि-
 गुंभीमिः कामनपराजयप्रतापान् ।
 बाहुवर्षाधरधिरहंस्तुबायं पान्
 राज्ञ्यान्वयपुरनिदृप्ततनुमंते ॥ ८८ ॥
 मे रेखाभ्यङ्गमुनिगनपदधिहं
 राज्ञाजयन्तुयुग प्रसादस-यम् ।
 प्रदधानमलनिमिक्तुमांषु चम-
 मीलिष्ठकप्युनमवरुदं पुंगवम् ॥ ८९ ॥

रामचन्द्रवनप्रत्यावर्तनम् ।

अथात्मनः शब्दगुणं गुणम् :

पदं विमानेन विगाहमानः ।

रत्नाकरं यीक्ष्य मियः स आर्या

रामाभिधानो हरितियुवाच ॥ १ ॥

वैदेहि पश्यामसयाद्विभक्तं

मत्सेतुना केनितमम्युराशिम् ।

द्वापापथेनेव शरत्प्रसन्नम्

आकाशमाविष्टावादनारम् ॥ २ ॥

गुरोर्यिषक्षोः कपिलेन मेख्ये

रत्नागलं संकभिने नुरक्षे ।

तदर्थमुर्वीमथदारयद्भिः

पूर्वं क्लृप्तार्थं परिषर्षितो नः ॥ ३ ॥

गमं दधत्यर्कमरीचयेऽस्मादु

विबुद्धिमत्रश्चिनुवने वसूनि ।

अविन्धनं यद्विमर्सा निमर्त्रिं

प्रडाहनं ज्योनिरञ्जन्यनेन ॥ ४ ॥

तां तामयस्यां प्रतिपद्यमानं

स्थितं दश ध्याप्य दिशो मद्विम्ना ।

विष्णोरियास्यानयधारणीयम्

ईदृकया रूपमियसया वा ॥ ५ ॥

सम्यग्द्वयप्रत्ययानम् ।

११

नामिदम्पुटाम्पुटदासनेन

संस्पृष्टमानः प्रथमेन वाचा ।

अमुं पुनर्गोविन्दोपनिदिता

संस्पृष्ट संकल्पमुदगोपिठे ॥ १ ॥

एतद्विदा गोविन्दोपनिदिताः

वाचस्पत्येनं शनटेः मरीयाः ।

वृषा इयोपस्तविनः परेन्दो

पर्योत्तरं मध्यममाधपन्ने ॥ ३ ॥

स्तान्तादादिमयेन पुंसा

मुषः प्रयुक्तोदहनक्रियायाः ।

वाचाप्यदमम्भः स्तप्यप्रयुक्तं

मुद्रांश्च।पापं वमूय ॥ ८ ॥

मुद्रार्पणेषु स्तप्यप्रयुक्तः

स्वयं तद्व्याप्यदानदत्तः ।

प्रत्यक्षसामान्यचराग्रगणितः

विद्यापत्तः पापयते च विदुः ॥ ६ ॥

स्तप्यप्रयुक्तः नदीमुखाम्भः

साम्प्रतिप्रयुक्तः विदुःनान्यथात् ।

अमी विदुःमिद्विप्रयः स्तप्ये

द्वयं वितन्वन्ति जलप्रवाहान् ॥ १० ॥

मानहन्तरीः सदसंस्पृष्टाः

॥ ११ ॥ भिन्नान्निधा पदय समुदयेनान् ।

कपोलसंसर्पितया हं यया ॥ ११ ॥
 मज्जनि कर्णक्षेत्रचामरन्यम् ॥ १२ ॥
 वेलानिलाय प्रचुता भुजङ्गा ॥ १३ ॥
 महोर्मिर्विस्फूर्ज्युनिर्विशेषाः ।
 सूर्याशुसम्पर्कसमृद्धरामैः ॥ १४ ॥
 व्यस्यन्त पते मणिभिः कणस्थैः ॥ १५ ॥
 तथाधरस्पर्धिषु विद्रुमेषु
 पर्यस्तमेकसहस्रेभिर्वेगात् ।
 कर्ष्यादुग्धोन्मुलं कणक्षित
 क्लेशादपममनि शङ्खदूधम् ॥ १६ ॥
 प्रचुत्तमात्रेण पर्यासि पातुम्
 आयनवेगाद् भ्रमना घनेन ।
 आभानि भूषिणमयं रामुद्रः
 प्रमथ्यमानो गिरिणेन भूयः ॥ १७ ॥
 दूरादप्यधःक्रानिमह्य तम्पी
 समालासलीयनराशिनीहा ।
 आभानि वेला नयलाम्बुरागे
 धौगनिवलेष कलदूरेता ॥ १८ ॥
 वेलानिलः केनकीलुभिस्ते
 रामाययन्याननमायनाशि ।
 सामुद्रमं मगदमज्जहारे
 वैसीव निम्बायन्यशृङ्गेम् ॥ १९ ॥

रामचन्द्रपदप्रत्यापत्तनम् ।

१६

एते ययं सैकनभिषयुक्तिः ।

पर्यस्तमुक्तापटलं पयोधेः ।

प्राप्ता मुद्रयेन विमानयेगात् ।

इलं पत्तायर्जिनपूगमात्मम् ॥ १७ ॥

कुदस्य तापकरभोद परचा-

स्मार्गे सुगमेधिलि इष्टिपात्रम् ।

एषा पिपूरीभवनः समुद्रात् ।

सहानता विष्णवगोच मूयि ॥ १८ ॥

कवितपया सक्षरले सुराणां ।

कचिद् घनामां पनर्ता कविष्य ।

यथाविधो मे मनसोऽभिलाषः ।

प्रयत्ने पर्य तथा विमानम् ॥ १९ ॥

असी मदेन्द्रदिपदानमग्धी

त्रिमार्गगापीविमिर्दशीता ।

आकाशपायुर्दिर्नर्दापमातयान् ।

आशामति स्वयत्तपागमुपे ते ॥ २० ॥

करेण धानापनतम्विनेन ।

एष्टस्त्वया अलिङ्ग कुनूदतिन्वा ।

आमुग्धगोषाभरणं द्वितीयम् ।

उज्जिपदिपुटतयो धनस्ते ॥ २१ ॥

अमी जनरूपानमपोटयिष्यं ।

मोक्षा समारम्भेनपोटयिष्यं ।

अप्यासने चौरमृते यद्यस्य ।

विद्येज्जिह्वान्यायममगद्वानि ॥

सैषा रुदन्ती यत्र विचिन्वता त्वा ।

। १ प्रष्टं मया नूपुरमेवमुप्याम् ।

अदृश्यत त्यचरत्नारविन्द-

विश्वेन्द्रदुःखादिषु वद्धमौनम् ॥

त्वं रक्षसा भीरु यतोऽपनीता

। २ तं मार्गमेताः छगया लता मे ।

अदृष्टं यन् वन्दुमदृक्नुयायः

हालाभिराशक्तिपल्लवामिः ॥ २४

सुगन्धश्च दर्मादुत्तमिष्येष्टा-

। ३ स्वयागत्रिं समपोषदन्ताम् ।

स्यापारयन्त्यो दिशि दक्षिणस्याम्

उत्पन्नमराजानि विलोचनानि ॥ २५

यत्र द्विरेमात्पवनः पुरस्ता-

। ४ दायिर्मय्यम्यरलेलि गृहम् ।

मयं ययो यत्र यनैमंया च

त्यद्विप्रयोगाथु समं विरुष्टम् ॥ २६

गन्धश्च धातादुत्पत्यलानां

कादम्भमर्धोद्गमेशश्च ।

दिगन्धाश्च केकाः शिखिर्ना यमृ-

यस्मिन्नसत्त्वानि विना त्यपा मे ॥

समस्तस्यैव भवतु ।

सूर्यानुभूतं समस्तं च यत्र

अथैतत्तर्हि अत्र न दोषः ।

मुद्राविग्राहोदयविद्याद्वितीयः

मया शृणुमिदमर्थं तानि ॥ २८ ॥

आचार्यसिद्धिनिधायकयोगा-

॥सामसिद्धेयं यत् सिद्धिरिति॥

विद्यमप्यमाता ननु नृसैवते

विशादूमादयसोऽवधीः ॥ ९६ ॥

उपासकस्यमोक्षमार्गः-

‘न्यासस्य सारिद्वयस्य तत्त्वानि ।’

दृष्टान्तोदा विज्ञापक संज्ञा-

इमं पञ्चासत्सिंहानि हरिः ॥ १० ॥

अथाविदुषामि तेषामप्यस्य

अन्योन्यदत्तोत्पत्तरेष्वपि ।

इष्टानि ह्यग्नयर्पतिमा मे

मया त्रिषे खसूदमीतिगानि ॥ ३१ ॥

हमारी सहायता करो

शुद्धाग्निपद्मसूक्तमिनामाय ।

स्वस्मादिशुद्ध्या परिणयकामः

सामिगिष्ठा सायमहं निषिद्धः ॥ ४५ ॥

इसपरिभाषाज्ञानरूपमिहोना

॥ ३ ॥ अथा सर्वं ब्रह्ममिति शोभते ।

प्रयुद्मज्जनीय समुत्पन्नन्दो .

गोदावरीसारमण्डस्तयस्याम् ॥ ३३ ॥

एषा त्यया पेरुलमप्यवापि

‘ यटाम्बुसंघर्षिनिशालचूना ।

भानन्दयस्युन्मुमठण्डसार

इष्टा विराज्यज्जयटो मनो मे ॥ ३४ ॥

अत्रानुगोदं शृगयानिगृह-

कनकवागेन विमानसोदः ।

गदस्य दुग्धहृनिन तानुश्री

स्मरामि वार्तामण्येषु गुताः ॥ ३५ ॥

श्रुमेदमायेन वदाम्येतातः

प्रसंग्यां यो ननु न वक्तव्यः ।

नक्त्यादिनामनगिमुक्तिरेतो-

र्षिर्षोऽनुनेः क्वाकनगिमेतोऽयम् ॥ ३६ ॥

वेनामि सुमात्रमनिगृह्यते-

कनकमेदमात्रमनगिमात्रमात्रम् ।

प्रान्ता दीपनाम् । क्वाकनिगृह्यते-

कनकमेदमात्रमनगिमात्रमात्रम् ॥ ३७ ॥

कनकमेदमात्रमनगिमात्रमात्रम्

कनकमेदमात्रमनगिमात्रमात्रम् ।

कनकमेदमात्रमनगिमात्रमात्रम्

कनकमेदमात्रमनगिमात्रमात्रम् ॥ ३८ ॥

रामचन्द्रधनप्रत्याघतेनम् ।

१०

पुरा स दर्मादुत्तमाश्रुति-
भरन्मृगी सार्धमृषिमघोना ।

समाधिभोतेन किलापनोतः

पञ्चाप्यसरोयाधनकूटयन्धम् ॥ ३६ ॥

तस्यायमन्नाहितसौधभाजः

प्रसक्तसङ्घो नमृदन्नघोपः ।

विपद्गतः पुष्पकचन्द्रशाला

दृष्टं प्रतिधुमुपराः करोति ॥ ३७ ॥

हविर्मुञ्जामेधयत। चतुर्जं

मध्ये ललाटस्तपसमसमिः ।

असी तपस्यम्यपरस्नपश्यी

माघ्रा तुनीष्टाभरितेन दान्तः ॥ ३८ ॥

धम्य सदास्तमदिनेक्षणानि

व्याजार्धसम्पत्तिनमेवराति ।

नालं विवर्जं अनिनेन्द्ररुद्धं

पुराङ्गनाविद्यमचेष्टिगानि ॥ ३९ ॥

एषोऽसमालावलय गृणातां

कण्डूवितारं पुण्यसुचिलाशम् ।

समाजने मे भुजवृद्धादुः

सायन्तर प्राध्यमितः प्रपुङ्ग ॥ ४० ॥

पार्श्वयमत्याग्रउति मर्मय

कम्पेन किञ्चित् प्रतिपद्य भूर्धनः ।

दुर्दि विमाननानामनुना

पुनः वादप्रार्थितं वादप्रार्थनं ॥ ४४ ॥

मदः शम्भुनं शम्भुननाम्

मनांशुनं वादनमादिनाम्

विश्वं वादनं वादिनाम्

वा मन्त्रानां ननुमन्त्रानां ॥ ४५ ॥

क्षयापिनीनाम्नाम्नाम्नाम्

भूमिपुनःमन्त्रानांमन्त्रानां

तस्यातिर्वानामनुना वपयं

विश्वं सुपुनःमन्त्रानां वादपेनु ॥ ४६ ॥

वादास्यनोद्गादिदीमुपेनु

उद्गादिदीमुपेनुदपमपेनुः ।

वादाति मे वपुनःमन्त्रानां वपु-

दुतः ककुम्भानि वपुनः ॥ ४७ ॥

वपु प्रसन्नस्तिमितमवाहा

सरिदु चिदुपुनःमन्त्रानां

मन्दाकिनी भाति नगोपकण्ठे

मुक्तायनी कण्ठगतेषु भूमेः ॥ ४८ ॥

अयं सुजातोऽनुगिरं तमालः

प्रवालमादाय सुगन्धि यस्य ।

यवादुरापाण्डुकपोलशोभो

मयावतंसः परिकल्पितस्ते ॥ ४९ ॥

रामचन्द्रयनप्रत्यायनम् ।

अनिग्रहवासपिनोतसत्यम्

अपुष्पलिङ्गात्पलशन्धिपृष्ठम् ।

यनं तपसाधनमेतदथे-

रामिष्टतोदयनरम्भायम् ॥ ५० ॥

अथाभिरेवाय तपोधनानां

समर्पिहस्तोद्भूतहेमपद्याम् ।

प्रपतंशमास विलानुसूया

त्रिष्टोतसं ह्यम्बुमालिमाताम् ॥ ५१ ॥

पारासनेष्पाननुगम्यशीलाम्

अमी समाम्बासिनयेदिमप्याः ।

निघातनिष्कम्पनया विमानि

दोगाधिकृष्टा इव शालिनोऽपि ॥ ५२ ॥

त्यथा पुरस्तादुपपाचिनो यः

सोऽयं यदा इमाम् इति प्रणीतः ।

राशिर्मणोनामिथ नादहानां

सपञ्चरागा पालिनो विभाति ॥ ५३ ॥

अचिरप्रभालेपिभिरिन्द्रनीले-

मुञ्जामयी पटिरियानुविदा ।

अन्यत्र माला सिनपङ्कजानाम्

इन्द्रिपरीदत्तचित्तास्तरेषु ॥ ५४ ॥

अचित्तरागानां प्रियमानसानां

बादम्बसंसर्गयतीष पङ्क्तिः ।

अन्यत्र कालागुरुदत्तपत्रा

मक्ति भुवश्चन्दनकल्पितेव ॥ ५५ ॥

कचित्प्रभा चान्द्रमसी तमोभि-

शङ्कायाविलीनैः शुक्लीरुनेव ।

अन्यत्र शुभ्रा शरदम्रलेखा

रन्ध्रेष्विषालस्यनमःप्रदेशा ॥ ५६ ॥

कचिच्च कृष्णोरगमृषणेश

मस्माद्गुणैः सगुरोर्भरस्य ।

पश्यानयधार्मि विमाति गङ्गा

भिन्नप्रवाहा यमुनातरङ्गैः ॥ ५७ ॥

समुद्रपत्न्योर्जलसन्निपाते

पूनात्मनामथ किलाभिषेकात् ।

तत्प्रायशोधेन विनापि भूय-

स्तनुत्यजां नाम्नि शरीर्यन्धः ॥ ५८ ॥

पुरं निषादाधिपनेरिदं तद्व

यन्मिन्मया मौलिमणिं विहाय ।

जटासु बद्धास्थरदस्तुमन्त्रः

कैकेयि वामाः फलिनास्तपेति ॥ ५९ ॥

पयोधरैः पुण्यजनाङ्गनानां

निर्यिष्टदेमाम्बुजरेणु यस्याः ।

ब्राह्मं सरः कारणमात्रयाचो

शुद्धेरिषाव्यक्तमुदाहरन्ति ॥ ६० ॥

या तीरनिखानयूषा
 रहत्ययोध्यामनु राजधानीम् ।
 धायभूधायतीर्णै-
 रिष्याकुभिः पुण्यतरीरुनानि ॥ ११ ॥
 कतोन्सङ्गसुसोचिनानां
 राश्र्यैः पयोभिः परिवर्धितानाम् ।
 न्यधात्रीमिष मानसं मे
 सम्माययन्पुत्तरकोशलानाम् ॥ १२ ॥
 मदीया अननीय तेन
 मान्येन राज्ञा सत्पूर्विपुक्ता ।
 सन्तं शिशिरानिलैर्मां
 तरङ्गहस्तैरपगूहनीय ॥ १३ ॥
 कसन्प्यावपिगं पुरस्ताद्
 यतो रजः पार्थिवमुज्जिहीते ।
 हनूमत्कापिगप्रवृत्तिः
 प्रत्युद्गतो मां भरतः ससैन्यः ॥ १४ ॥
 न धियं पालिनसङ्गराय
 प्रत्यर्पयिष्यत्यनघां स साधुः ।
 न निवृत्ताय मृधे खरादीन्
 संरक्षितां त्वामिव लक्ष्मणो मे ॥ १५ ॥
 नो पुरस्हन्य गुदं वदतिः
 पद्मादधस्थापितपाहिनीकः ।

वृद्धैरमान्यैः सह चीरयासा

मामर्ष्यपाणिर्मरतोऽभ्युपैति ॥

पित्रा विसृष्टं मदपेक्षया यः

ध्रियं युवाय्वङ्गताममोक्ता ।

इयन्ति यर्पाणि तथा संहामम्

, अम्यस्यतोय म्रतमासिधारम्

पतायदुक्तयति दाशरथौ नदीयाम्

इच्छां विमानमधिदेवतया वि

ज्योतिस्पथादयततार सयिस्मयामि

रुद्धोक्षितं मरुतिभिर्मरनानुगा

तस्मात्पुरुःसरविमीषणदर्शितेन

, सेवाविचक्षणदरीभ्यरदत्तहस्त

धानादधातरददूरमहीतलेन

मार्गेण भक्तिरचितस्फटिकेन र

इत्याकुर्वंशगुरवे प्रयतः प्रणम्य

स घ्नानं भरतमर्ष्यपरिग्रहानं

पर्यधुरस्यजन मूर्धनि धोपज्जमौ

तद्गणपयोदपितृराज्यमहाग्निने

श्मध्रुप्रवृद्धिञ्जनिनाहुतिविक्रियांश्च

महाग्नयेहृत्तिलानिध मद्रिगृ

अन्यमहीन्द्रकमनः शुभदृष्टिपानैः

वार्त्तानुयोगमधुगाशरया च वा

दशमिबन्धनस्य सारसंग्रहः

दीक्षाग्र्ये च यः श्रमसंपु पूर्यमाहर्ता ।

हस्त्याङ्गमेव च शिवाय हस्त्याङ्गमेव

ॐ शुभं भवतु ॥ ०२ ॥

શિર્ષાશિષ્ટા ભદ્રુ શાસ્ત્રુજં ન ધન્ય

उत्पाद्य वृक्षोत्पत्तिं भूतमातिविह्वल ।

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु श्रीकृष्णार्जसंवादे श्रीभगवत्पञ्चविंशोऽध्यायः ॥

द्विष्यद्विषास्य शुद्धमध्यगुर इत्यमेन ॥ ७१ ॥

नामाख्या हरिचमुपनयनदाने

इत्था मनुष्यस्य पुत्राऽस्तद्गर्भं भोगेद्भान ।

तेषु क्षणेषु बहुधा मदप्राप्तिरिति

श्रीसावित्रीस्तुतयामुपलब्धिरे मे ॥ ७४ ॥

नानुमयः प्रभुर्वि हलशाखगता

भेदं रथान्दृष्ट्वा प्रभयात्तु सिद्धः ।

मायाविबल्यमिदं न वि वे त्तुंये-

नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ७५ ॥

भूचक्रमाला वसुधाविर्धनमन्त्रालयम्

अप्याह्न वामागनि सायरयो शिमानम् ।

द्वैतानन्दस्य पुत्रवृद्धरूपनियोगाद्भव-

स्वाभावतस्तत्त्वविद्युद्विषयप्रवृत्तम् ॥ ७६ ॥

समक्षपण्य अमता प्रसयादुषाधो

यथात्ययम रुचमन्नघनादुधन्दाः ।

तमेव धीमिमांसां तमसो जगद्भातम् ॥
 अमृतं तमसो जगद्भातम् ॥
 तमेव धीमिमांसां तमसो जगद्भातम् ॥
 अमृतं तमसो जगद्भातम् ॥
 तमेव धीमिमांसां तमसो जगद्भातम् ॥
 अमृतं तमसो जगद्भातम् ॥
 तमेव धीमिमांसां तमसो जगद्भातम् ॥
 अमृतं तमसो जगद्भातम् ॥
 तमेव धीमिमांसां तमसो जगद्भातम् ॥
 अमृतं तमसो जगद्भातम् ॥

पार्वती-तपश्चर्या ।

तथा समस्तं दत्त्वा मनोमयं
विना बिना भग्नमनोरथा खली ।
त्रिनिन्द रूपं हृदयेन पार्यन्ती
त्रिपेषु मीमांस्यकृष्णा हि चादृता ॥ १ ॥
इयेन सा वर्जमधम्यरूपतां
समाधिमाख्याय तपोभिरात्मनः ।
अवाच्यते वा बचमव्यथा त्वयं
तथाविधं त्वेव पतिव्य तादृशः ॥ २ ॥
निशम्य धनो तपसे हृनोद्यमानो
सुतां गिरिद्विप्रतिभक्तमामस्ताम् ।
उवाच मेधा पतिरभ्य वक्षसा
निवाण्यानी महतो मुनिव्रतान् ॥ ३ ॥
सर्गविद्याः सति च कृतेषु देवता-
स्नपः क्व यन्ते क्व च तावत्तं वपुः ।
पदं सतेन समस्तस्य चेलयं
शिरीषपुष्पं न पुनः पतयिष्यः ॥ ४ ॥
इति ध्रुवेष्टामनुशासनी सुतां
कृशाकः मेधा न निवन्तुमुद्यमात् ।

तुगाग्नुद्विजगगमगगा

सगोक्तमभ्यासमिहाकरोद्गाप् ॥ १३ ॥

स्ययं विगंगं द्रमगंगं तुलिना

पग हि वाष्टा नगमगगा पुनः ।

तद्व्यगकीर्णमनः विधंगदा

वदमपगंगेति स तां पुगगिद्ः ॥ १४ ॥

मृणालिकागेलपमं पमातिभि-

ज्यैः श्वमङ्ग म्पयम्यहर्निगम् ।

तपः शरीरैः कटिनैरुगार्जितं

नपस्वितां दृग्मथद्यवा सा ॥ १५ ॥

अपाजिनागदधरः प्रतद्वमथाग्

उपलप्रिय प्रत्यमयेन नैजमा ।

विपेश कश्चिज्जटिलम्लपोदनं

शरीरवदः प्रथमाध्रमो यथा ॥ १६ ॥

तमातिपेयी बहुमानपूर्वया

सपर्यया प्रत्युदियाय पार्यती ।

भवन्ति साम्येऽपि निविष्टचेनसां

यपुर्विदुषेष्कतिगौरवाः क्रियाः ॥ १७ ॥

विधिप्रयुक्तां परिगृह्य सत्क्रियां

परिश्रमं नाम विनीष च ह्यष्टम् ।

तमां स पदपन्नृतुनैव चयुया

प्रचक्रमे चरुमनुज्झितक्रमः ॥ १८ ॥

अथ विधाते शुनमं नमिन्नुयं
 अन्तर्गच्छिन्मन्त्रिणमाणि मे ।
 अथ वयसाय नपति प्रवर्गमे
 अतीत्यार्यं तदा चर्मसायनम् ॥ ३१ ॥
 अथ स्वदावर्जितशान्तिमन्त्रं
 प्रदानमात्रमनुपश्रिय चोदयाम् ।
 चित्तेतिनाम्नः च दाटमेन मे
 शुतो यदानेदति इत्यवासाया ॥ ३२ ॥
 अथ प्रवर्गं इतिहेतु मे मनः
 अत्यधर्मप्रणपापहारिणु ।
 य इत्यन्तादि प्रवर्गविंशत्यमे-
 इत्यन्तादि साहस्यमिध प्रयुज्यते ॥ ३३ ॥
 यदुच्यते पार्ष्णि पापवृत्तये
 न रूपमित्यव्यभिचारि तद्वचः ।
 तथा हि मे शास्त्रमुदाहरणे
 तपस्विनामप्युपदेशतां वातम् ॥ ३४ ॥
 पिपीलिसमिधं बलिप्रदायिभि-
 .स्तथा न गार्हः सलिर्दिवाव्युतः ।
 यथा स्वदीप्यति तैरनापिलै-
 मंहीधरः पावित एव साम्बदा ॥ ३५ ॥
 अनेन धर्मः सविद्यमय मे
 त्रिवर्गसाठ प्रतिभाति भाविनि ।

करोति सत्यं विष्मस्य अश्विनो

न यत्प्रमाप्नोषमग्नयश्मनः ॥ ४६ ॥

कियच्चिरं धाम्यमि गौं विष्ने

ममाणि पूषाध्रमगश्चिनं नय ।

तर्ध्वभागेन समस्य कांक्षिन

यत् तमिच्छामि य मातु यंदिनुम् ॥ ४७ ॥

इति प्रविश्यामिहिना हिशन्मना

भनोगत मा न शशाक शंमिनुम् ।

अयो ययस्या यन्पिपाद्वयर्निनी

चियर्निनामन्ननेत्रमैशन ॥ ४८ ॥

सखी नदीया नमुवाय यर्णिनं

निषेध साधो नय चेत् कुनूहमम् ।

यद्वर्तमम्मात्रमियोगवाग्य

हर्त तप साधनमेनया यपुः ॥ ४९ ॥

इयं महेन्द्रप्रभृतीनाधिधिय-

अनुर्दिगीशानरमस्य मानिनी ।

अरूपहार्यं मदनस्य निप्रहाम्

पिनाकपाणि पतिमानुमिच्छति ॥ ५० ॥

असद्यदुद्धारनिवर्तिन. पुन

पुनारिमशानमुच्यः शिनीमुगः ।

इमां हृदि ध्यायनपानमशिर्णाद्-

विशीर्षंमूर्त्तैरपि पुण्यधन्वनः ॥ ५१ ॥

पार्ष्णी तपश्चर्या ।

१५

तदा प्रवृत्त्युत्पन्ना । पतुर्गदे

लम्बाटिवाचमन्त्रपुसरासका ।

न जानु वाला लभने स्त निर्वृति

तुषारमंवागशिलासंस्पृष्टि ॥ ५४ ॥

उपासयन्ते चरिते । पमाविनः

सयाप्यकण्टस्तलिर्नः पदरिपम् ।

अनेकशः विप्रराजचम्यका

पमान्तसद्वांससर्वादेन्दयत् ॥ ५५ ॥

त्रिभागदेगासु निशासु च सणं

निमील्य नेत्रे सहसा व्यनुष्यत ।

ऊ नीलकण्ठ मञ्जरीमलदयया-

गगन्यकण्टार्वितवाहुवमघनः ॥ ५६ ॥

यदा बुधः सर्वगतस्यमुच्यते

न वेग्य भावस्थमिमं वक्तुं जनम् ।

इति स्वस्तोत्रितितथ मुग्धया

गदस्तुपालभ्यत चन्द्रोत्तरः ॥ ५७ ॥

यदा च तस्याधिगमे जगत्पते-

रपश्यदन्यं न विधि विचिन्वती ।

तदा सहस्राभिरनुश्रया गुरो-

रितं प्रपद्या तपसे तपोत्पन्नम् ॥ ५८ ॥

द्रुमेषु सख्या कृतजन्मसु स्वयं

कलं तपःसाक्षिषु दृष्टमेव्यपि ।

अथरगुनिर्वण्यपरे वचं जु ते
 करोऽयमामुक्तविव्याहवैतुक्तः ।
 करोण शुम्भोर्ध्वलपोकृताहिना
 तदिष्यते तत्प्रथमापलम्बनम् ॥ ६६ ॥
 त्वमेव तापत् परिचिन्तय स्वयं
 कदाचिदेने यदि योगमर्हन् ।
 यधुदुर्लभं कलहं गन्तव्यं
 गजाजिनं शोणितविन्दुपरि च ॥ ६७ ॥
 यमुष्णपुष्पप्रकरावलीर्णयोः
 परेऽपि के नाम तथानुमन्यते ।
 भ्रमलकान्तानि पद्मानि पादयो-
 र्विनीर्णवैशासु परेतमूमिषु ॥ ६८ ॥
 मयुक्तरूप किमनः परं यद्
 विनेत्रयस्य गुल्मं तथापि यत् ।
 स्तनद्वयेऽस्मिन् हरियम्बनास्पदे
 पदं चित्तमसारजः वरिष्यति ॥ ६९ ॥
 इयञ्च तेऽस्या पुरतो विदम्बना
 यदूढया धारणगमहार्यया ।
 विलोभय गृह्णेत्यप्रचिष्टिनं त्वया
 महाजनः स्मरेत्पुण्यो भविष्यति ॥ ७० ॥
 प्रयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां
 समागमप्रार्थनया पिनाकिनः ।

अष्टपुष्पिका ।

कला च सा कान्तिमतो कलायत-

स्यमस्य शोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥ ७१ ॥

यपुर्विरूपाक्षमलदयजन्मता

दिगम्यरात्येन निषेद्धितं यम् ।

यरेषु यद् बालमृगासि मृग्यने

तदस्ति किं म्यस्ममपि शिरोचने ॥ ७२ ॥

नियतं वास्मादसदीप्तिनाग्मनः

ह तद्विषयं ह य पुण्यसङ्गा ।

अपेक्षने साधुजनेन वैदिकी

हमशानशूलस्य न युगमन्त्रिका ॥ ७३ ॥

इति द्विजानां प्रतिभूतयादिनि

प्रवेष्टमानाधरलदयनापया ।

विकुक्षितघ्नमनमाहिने तथा

विशेषने निर्यगुणाम्नोहिने ॥ ७४ ॥

उवाच धनं परमार्थतो ह

न वैमि भूतं यत् एवमान्य माम् ।

अनेषामामान्यमधिगन्तेनृचं

हवि श्रुतं तद्वत् प्रमत्तः स वाचस्पतिः
 विज्ञातवन्मात्रं विदुस्तत्प्रमोक्षकः ।
 ७१ भीमरूपं शिष्यं हृन्मुहूर्ध्वमे
 न शशिं श्यावाध्वंविद्, विनाशिनः ॥ ७० ॥
 विमुक्तदोहानि विनन्दमानि वा
 गज्जाञ्जितालम्बि दुक्कृतपादि वा
 वपानि वा वयादधोऽदुर्गन्धं
 न विषयान्नैवधर्माद्ये वपुः ॥ ७१ ॥
 तद्दृष्टमगमयाप्य वरुणे
 ध्रुवं विनाशकमज्ञो विसृज्ये ।
 नया हि मृष्याभिनयमिवाप्युनं
 विलिख्यते मीमिभिरम्बरीक्षसाम् ॥ ७२ ॥
 दाम्भ्यदम्भस्य धूमेण गच्छन्
 प्रमिष्टदिग्धारणयाह्नो मृशः ।
 करोति पादावुपगम्य मीलिना
 विनिप्रमन्दाग्रजोऽष्टगुह्वरी ॥ ७३ ॥
 विपक्षता दोग्रमपि व्युत्तामना
 स्वयंकर्मोर्गं प्रति साधु भाषितम् ।
 समामनन्त्यान्ममुपोऽपि वारणं
 वरुं स स्वल्पप्रभयो भविष्यति ॥ ७४ ॥
 अलं विवादेन यथा धुनस्तथा
 तथाविधस्तथावददोमस्तु सः ।

ममात्र मातृशर्म ममः स्मिन्

न कामदुर्भिर्यनोपसीतने ॥ ८२ ॥

निरायतामालि निम्नयने वटुः

पुनरियं वटुः स्फुटितोत्तराधः ।

न केयलं यो महतोऽपमाने

शृणोति तस्मादपि यः न पादमाक् ॥ ८३ ॥

इतो गमिष्याम्यभवेति वादिनी

अथालं बाला स्ननमिधयल्लला ।

स्वरूपमास्थाय च तः कुतस्मिनः

समास्तन्ये घृणराजकेतनः ॥ ८४ ॥

तं पीडय घेपयुमनी सगमाद्वयदि-

निक्षेपणाय पदमुद्धृतमुद्धन्तौ ।

मार्गाचलव्यनिहाराकुलितेव सिन्धुः

शैलाधिराजननया न यया न तस्यौ ॥ ८५ ॥

अथ प्रभृत्यवनताहि तयास्मि दासः

कीर्तनापोभिरिति वादिनि चन्द्रमौलौ ।

अद्याय सा नियमजं क्रममुत्ससजं

क्तेराः फलेन हि पुनर्नयतां विधत्ते ॥ ८६ ॥

प्रस्थानकोटकम् ।

(अथ प्रविशतः कुशुमावयव नाटयन्थो सङ्घो) ।

ननुया—प्रियंवदे, यद्यपि गान्धर्वेण विधिना निर्गुणकल्पा-
णां शुद्धता अनुकूपमर्तुनामिवो भर्तुर्सेति निर्गुणं मे
दृश्यं तथाप्येतावदिह नोपमम् ।

प्रियंवदा—कथमिदम् ।

ननुया—अथ न तत्रैव निर्गुणं पश्येत्तस्माच्च शुचिभिर्विगुण-
कल्पनां नगारं प्रविश्यान्-पुण्यमागत इतोऽतः शुचान्तं
स्मरन्ति वा न वेति ।

प्रियंवदा—विद्वन्मया भव । न तादृशा आहृतिपिठेण गुण-
धिरौधितो भवन्ति । तावद्दृशानोमिदं शुचान्तं भुज्या न
जाने किं प्रतिफलम् इति ।

ननुया—एतादृशं पश्यामि तथा तस्यानुमते गच्छेत् ।

प्रियंवदा—कथमिदम् ।

ननुया—शुचयते कथञ्चा प्रतिपादनीयेति प्रथमः सद्वृत्तः ।
तं यदि ईदमेव नगारादयति नम्यप्रधानेन कृतार्थो शुद्ध-
जगः ।

प्रियंवदा—(पुष्पभाजनं धित्वा) मतिः, अशुचिनां बलि-
वर्मपर्याप्तानि कुशुमानि ।

लितया तावदा मष्टं मेऽप्रहस्यानुपपमाजनम् । (पुनराचर्य
कथयति ।)

प्रियंवदा—सखि, अहर्निशवतः ॥ कथयानुवर्षं प्रति-
पृच्छति । किमपि पुनः वतानुबोधाः कृतः ।

ततश्चा—(तस्मिन्) तस्मिन्पट्टेनहपि । कथय ।

प्रियंवदा—यदा नियतिं तु नेच्छति तदा विद्वान्नो मया 'मग-
यन्, अथममिति मेऽप्यविद्वानपःप्रमाथस्य दुहिगृजनस्य
मगयन्कोऽप्यप्यो मयंविनयः' इति ।

ततश्चा—ततस्ततः ।

प्रियंवदा—ततो 'मम वचनमम्यथा भवितुं नाहोति किमपि-
जादाभरणदृष्टेन शापो नियतिंष्यते' इति मन्त्रयमाण
स्वयमभ्यर्चितः ।

ततश्चा—शक्यमिदानीमाभ्यसिगुम् । अस्ति तेन राजपिंठा
सम्प्रदिष्टेन स्वनामधेयादिनमहुसीयकं स्वरूपमिति
स्वयं विनष्टम् । तस्मिन्वार्धनोपाया शत्रुस्तत्र
भविष्यति ।

प्रियंवदा—सखि, यदि देवकार्यं तावदस्या निर्यतेपावः ।
(पठितवान् ।)

प्रियंवदा—(अथलोचन) अतस्त्वे, श्वेतस्य तावद्वामहरनोप-
हितयदनाऽऽतिग्विनेव प्रियमग्नी । अर्गुमनया चिन्तया
आत्मानमपि मीमा विभावयति किं पुनरागमुक्तम् ।

प्रियंवदा—शृणु । इदानीं सुखशयितप्रच्छिद्रका
सकार्यं गतास्मि ।

अनसूया—ततस्ततः ।

प्रियंवदा—नाचदेनां लज्जाघनतमुखीं परिष्वज्य स्वयं
काश्यपेन पथमभिनन्दितम् 'दिष्ट्या धूमाकुलि
यजमानस्य पायक एषाहुनिः पतिना । यत्से, सुमि
दस्तेष्वयिद्या अयोचनीयासि संवृत्ता । अद्यैव प्र
रक्षिणां त्वां भर्तुः सकार्यं विमर्जयामि' इति ।

अनसूया—अथ तेन मृचिनम्नानकाश्यपस्य वृत्तान्तः ।

प्रियंवदा—अग्निशरणं प्रविष्टस्य शरीरं विना हृन्दोमध्य

अनसूया—(सविस्मयम्) कथय ।

प्रियंवदा—दुष्यन्नेनाहिनं तेजो दधानां भूतये भुयः ।

अयेहि मनयां ब्रह्मसन्निभामां शमोमिष ॥ ५

अनसूया—(प्रियंवदामात्रिभ्यः) सन्धि, प्रियं मे प्रियं
म्यद्यैव शकुन्तला नीयने इत्युक्कण्ठासाधारणं
तोषमनुभवामि ।

प्रियंवदा—सग्नि, आयां नाचदुक्कण्ठां विनोदयिष्यामि
तपस्विनीं निर्वृतां भवतु ।

अनसूया—तेन हि एतन्मिश्रचूतशाययतम्विने गार्तिकेन
एतन्निमित्तमेव कामान्नरक्षमा निक्षिप्ता मया केदारमा
तदिमां हस्तसन्निहितां कुम्भ । यापदहमपि मृग
लोचंमृत्तिका दूषाकिमलपार्जयति महामलमाला
विरचयामि ।

प्रियंवदा — नया विद्यनाम् ।

(अनाया निष्काशा । प्रियंवदा नाट्येन सुमनसो गृहानि ।)
(वेपथुः । गौतमि, आदिदयनां शाहंरूपमिथाः शुभ-
लामयनाय ।

प्रियंवदा — (वने दत्ता) अनाया, नरम् नरम् । एते यत्तु
हृदिनायुक्तानि अथ यत्तु अनायायम् ।

(अनायाय वनालम्बनदत्ता) अनाया — अति, यदि वपुःदायः ।
(पत्रिमासः ।)

प्रियंवदा — (विलोचन) एता गृहोदय एव शिखामञ्जिता
मनीषनीयादृष्टानामि अतिशयनिबन्धितापत्तीमिषमिन-
न्यमाना शुभलता निवृत्ति । उपसर्पय एताम् ।
(उपसर्पयः ।)

(ननः अविशति यथोदिष्टयायागऽऽसनस्या शुभलता ।)
(शुभलतां प्रति) तापसीनामन्यना — जाने, मर्तुर्वंदुमानसुषभः
महादेवीशब्दं लम्ब्य ।

द्वितीया — याने, वीर्यमयिनी भव ।

तृतीया — याने, मर्तुर्वंदुमाना भव ।

(आशिं दत्ता गौतमीवर्जं निष्काशाः ।)

वपुः — (उपसर्पय) अति सुखमयनं ते भवतु ।

शुभलता — दयागतं मे शर्वाभ्याम् । इतो निपीदतम् ।

वपुः — (मङ्गलशास्त्राद्याद्यापविदय) अति, सखा भव
पापमङ्गलसमात्मनं विरचयायः ।

शकुन्तला—इदमपि बहु मन्त्रव्यम् । दुर्लभमिदानीं मे सर्वो
एडनं भविष्यति । (वाष्पं विसृजति ।)

सख्यौ—सखि, उचितं न ते मङ्गलकाले रोदितुम् । (अथ
प्रसृज्य नाट्येन प्रसाधयतः ।)

प्रियंवदा—आमरणोचिनं रूपमाश्रमसुलभैः प्रसाधनैः पिप्रकार्यं
(प्रधिरयोपायनहस्तौ) श्रुतिकुमारकी—इदमलङ्कारम्
अलङ्कित्यताम्रमवती । (सर्वा विलोक्य विस्मिताः
गौतमी—यत्स नारद, कुत एतद् ।

प्रथमः—तातकार्ष्यप्रमायाद् ।

गौतमी—किं मानसी सिद्धिः ।

द्वितीयः—न खलु । धूयताम् । तत्रभवता ययमाश्रमाः 'शकुन्त
लाहेनोर्यनरूपतिम्यः कुसुमाम्पादरत' इति । तत इदानीम्—
सौमं केनचिदिन्दुपाण्डु तदग्रा माहृत्यमाश्रितुं
निष्ठपूज्यारणोपरागशुभगो सासारतः केनचित् ।
अम्येभ्यो धनदेवनाकरनैरापर्यमाणोरिधनै-
र्दत्ताम्यामरणानि तत्किसलयोज्जेदमनिद्रन्दिभिः ॥ ६ ॥

प्रियंवदा—(शकुन्तला विलोक्य) इत्था, अत्रयाऽभ्युपपत्त्या
सूचिता ते मनुर्गोद्विनुमयितव्या राजलक्ष्मीः । (शकुन्तला
मोहां रूपयति ।)

प्रथमः—गौतम, पृथगेत्यन्यकोणीर्णां च कार्ष्यपाय धनरूपतिसैर्ष
तिवेदपायः ।

द्वितीयः—तथा । (निष्क्रान्ता ।)

प्रस्थानकौतुकम् ।

४६

यमुक्तमूरणोऽयं जनः । चित्रकर्मपरिचये-
णविनियोगं कुर्यः ।

नैपुणम् । (उमे नाटयेनाल्लुप्तः) ।

प्रविशति स्नानोत्तीर्णः काश्यपः ।)

शुन्नलेति हृदयं संस्पृष्टमुन्मत्तया
स्वप्नितवास्पृष्टकलुषध्विन्ताजडं स्थंनम् ।

तापदीप्तमहो स्नेहादरण्यौकसः

ले पृष्टिः कथं नु तनयाविदलेरदुःखैर्नवैः ॥७४॥

(परिक्रामति ।)

शकुन्तले, अपसितमण्डनासि । परिधेदि

युगलम् । (शकुन्तला उत्थाय परिधत्ते ।)

एव ते आनन्दपरिधादिषा चक्षुषा परिप्यज-

गुरुदपस्थितः । आचारं तावत् प्रतिपद्यस्य ।

मघीडम्) तान, यन्त्रे ।

तातेरिष शर्मिष्ठा भर्तुर्वदुमना भय ।

स्वमपि सम्राजं मेव गुरुमपानुहि ॥ ८॥

यन्, यदा गृह्येव न आशीः ।

रसे, इतः सद्योदुत्तानघ्नीन् प्रदक्षिणीबुद्धयः ।

(सर्वे परिक्रामन्ति) ।

शकुन्तलाऽऽशास्ते)

मी वेदि परितः कलमधिष्ण्याः

समिष्टन्तः प्रान्तसंस्तीर्णदम्भाः ।

अपमनो दुर्गतिं हृत्पङ्क्तौ-

वैशाम्पायनी वक्ष्यः पादयन्तु ॥ ६ ॥

प्रतिपुस्तंशानोम् । (गृहश्रितेयम्) क ने शाङ्गिनि
(प्रथिदय) शिष्यः—मगयन्, इमे स्मः ।

काश्यपः—अतिन्यास्ने मार्गमादेशय ।

शाङ्गिर्यः—इत इतो मयना । (सर्वे परिक्रामन्ति ।)

काश्यपः—ओ मोः सप्रिदितास्नोत्पत्तनाथः ,

पार्तु न प्रथमं व्ययस्यनि जलं युष्मान्धरीनेषु वा
नादृष्टे प्रियमण्डमापि मयना स्नेहेन वा पद्मयम् ।

आद्ये यः कुसुमप्रवृत्तिस्मयं यस्या मयन्तुस्तयः

सेयं पानि शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम् ॥ ६

(कंकिलर्यं सूचयित्वा)

अनुमनगमना शकुन्तला

तदभिरियं यनवास्तयन्तुभिः ।

परमृतपिदनं कलं यतः

प्रतिपचनीकृतमेभिरामन. ॥ ११ ॥

(आकारे)--

रम्भान्तर कमलिनीद्वरिनैः सरोमि-

हृदायाद्भूमैर्नियमिताकमयूखनायः ।

भूयान् कुण्डेशयस्त्रोमृदुंशुरस्याः

शान्तानुकूलपथना शिवश्च पन्थाः ॥ १२ ॥

(सर्वे सविस्मयमाकर्णयन्ति ।)

तमी—आने, हातिजनस्निग्धामिरनुमतवमनासि तपो-
यनदेयताभिः । प्रणम्य भगवती ।

कुन्तला—(स्वप्रणामे परिक्रम्य—जनान्तिकम्) हला
प्रियंवदे, नम्यार्थपुत्रदर्शनेनमुकाया अप्याधमप' पत्न्य-
जन्मो दुःखेन मे चरन्तो पुस्तः प्रयतेते ।

त्वयदा—न केवलं तपोयनविट्कानरा खल्वेव । त्वया
उपसिन्धमपियोगस्य तपोयनस्याप्यवस्थां प्रेक्षस्व तावत् ।
उद्वलिनर्मकयला मृगी पत्न्यपुनर्तना शिखिनी ।

अयशीर्षपाण्डुपक्षा मुञ्चत्यधुम्वरमिष च लना ॥ १३ ॥

कुन्तला—(स्मृत्या) ताव, लनाभयिनी यनश्चोत्तमा
तावदामन्त्रयिष्ये ।

तद्वपः—अग्निं ते तस्यां सोदर्यास्नेहम् । एवं तावद्
दक्षिणेन ।

कुन्तला—(उपेक्ष्य लनामालिङ्ग्य) यनश्चोत्तमे, नूनसङ्गतापि
मां मन्थालिङ्ग इनेगताभिः शालावाहाभिः । अयमभूति
दूरपरिपत्तिनी ते खलु मयिष्यामि ।

तद्वपः—सद्विद्वन् प्रथममेव मया तपार्थे
भर्ताग्राह्यमदृष्टं तुष्टीर्गता त्वम् ।

नूनेन संधिगपनी मयमालिङ्गेयम्

अस्यामहं त्वयि च सत्प्रति धीनविश्वः ॥ १४ ॥

इतः पन्थानं प्रतिपद्यन् ।

कुन्तला—(सर्वशै प्रति) हला, एषा द्वयोर्पुण्ययोर्हस्ते निदेयः ।

अष्टपुष्पिका ।

—अयं जनः कस्य हस्ते समर्पितः (वाष्पं विहृतः
पः—अनसूये, प्रियंवदे, अलं वदित्वा । ननु भवतीम
स्थैर्यीकर्तव्या शकुन्तला । (सर्वे परिक्रामन्ति ।)

तला—तात, एषा उटञ्जपर्यन्तचारिणी गर्भमन्धरा
धूर्यदा अनघप्रसया भवति तदा मे कम्पपि प्रिया
येतारं विसर्जयिष्यथ ।

पः—नेहं विसरिष्यामः ।

तला—(गतिमहं रूपयित्वा) को नु खल्वेष ।
तजति । (परावर्तने ।)

पः—यान्ते,

यस्य स्यया मणधरोपणमिन्दुदीनां

सैलं म्यगिच्यत मुग्धे कुशसूचिपिण्डे ।

श्यामाकमुष्टिपन्थिर्विन्तकां जहानि

सोऽयं न पुत्रकृतकः पदवीं मृगस्ने ॥ १५ ॥

तला—यस्त, किं नदयामगणित्यागिनो मामनुसरति
प्रचितप्रगूतया जनन्या विना विवर्धित एव ।

मया विवर्धित एव नातधिमविष्यति । निगमं न नायन्
(रुदती प्रदिशता

पः—यान्ते,

उत्पन्नमंगारं पनयोदपदप्रगृप्तिं

बाष्पं नृद म्यगतया विहृतानुबन्धम् ।

धमिप्रलाञ्छननोत्पन्नमृमिमामे

मार्गे पदानि ननु ते विमोक्षयन्ति ॥ १६ ॥

हर्षः—अगणन, सोदकान्तं शिन्धो जनोऽनुगन्तव्य इति
भूयने । तदिदं सरस्तीरम् । अत्र सन्दिश्य प्रणिगन्तुमर्हसि ।

शयपः—तेन हि इमां सीरुशृङ्गदायामाश्रयामः ।

(सर्वे परिक्रम्य रिप्ताः ।)

शयपः—(आत्मगतम्) किं नु एतु तत्रमथतो दुम्यन्तस्य
मुक्तरूपमस्माभिः सम्प्रेष्यम् । (चिन्तयति ।)

कुन्तला—(जनान्तिष्ठम्) हला, मेरुस्थ । नलिनीपत्रात्म-
रितमपि सद्यश्चरमपश्यन्ती आनुत यत्रयासी आरुहति ।
दुष्कारमहं करोमि ।

ननुपा—सखि, मा एवं मन्त्रयस्व ।

पद्मापीष्टेन विना कामयति रजनीं विषादशीर्षतपम् ।

गुह्यमपि विरहदुःखं द्वापारमधो विषादयति ॥ १७ ॥

शयपः—शार्ङ्गेरप, इति त्वया मन्त्रयतात् न राजा यदुन्तलां
पुररहास्य यमस्यः ।

हर्षः—आश्वासयतु भगवान् ।

शयपः—

अस्मान् तातु विविध्य मन्त्रयनानुष्ठैः कुलङ्कात्मन-

रुच्यप्यस्याः वचमप्यवाचयन्ता स्नेहमृषिश्च ताम् ।

तामाप्यप्रतिपत्तिपूर्वमिषं शारेषु इत्या त्वया

भाषायत्तमतः परं न यतु तत्राप्यं वदन्मुनिः ॥ १८ ॥

हर्षः—दुराकः सम्येष्टः ।

यितुम् । यत्तु दुःशासन, न मेतव्यं न मेतव्य
अपमहमागनोऽस्मि । ननु सूत, प्रापय त्वं तमेवे
यत्र यत्सो मे दुःशासनः ।

सूतः—आयुष्मन्, अक्षमाः सम्प्रति बाहास्ते एषमुद्योऽ
(अपवार्य) मनोरथं च ।

दुर्योधनः—(रथादघोरीयं सगर्भं साकृतं च) हृतं स्वन्दनग
फालातिपानेन ।

सूतः—(सर्वैलक्ष्यं सकदृशं च) मर्ययन्थायुष्मान् ।

दुर्योधनः—धिक् सूत, किं रथेन । केवलमरातिविमर्दसंप्रदत्तं
दुर्योधनः सत्त्वहम् । तद्गुणदामाश्रितहायः समरमुधम
रामि ।

सूतः—आयुष्मन्, एषमेतत् ।

दुर्योधन —यद्येवं विमेषं भावसे । पश्य ।

पालस्य मे प्रकृतिदुर्लालितस्य पापः

पापं व्यवस्थति समस्तमुदायुधोऽसौ ।

अस्मिन्निवारयसि किं व्यवसायिनं मां

कोधो न नापि कदृशा न च तेऽस्ति लज्जा

सूतः—(सकदृशं पादयोर्निषण्य) एतद्विज्ञापयामि । आयु
संपूर्णप्रतिष्ठेन निवृत्तेन भवितव्यमिदानीं दुरात्मना
दरद्वन्द्वेन । अत्र एवं प्रधीमि ।

दुर्योधनः—(सहसा भूमौ पतन्) हा यत्तु दुःशासन
मदाज्ञाविरोधितपाण्डव, हा विक्रमैकवत्, हा म

दुर्लभित, हा अरातिबुलगाजपटामृगेन्द्र, हा मुपराज,
हामि । प्रयच्छ मे प्रतिपचनम् । (मोहमुपगतः ।)

सूतः—राजन, समाभ्यसिद्धि समाभ्यसिद्धि ।

दुर्वाचनः—(संज्ञा लब्ध्या—निःश्वस्य)

मुक्तो यथेष्टमुपमोगसुम्नेषु नैव

एवं लालितोऽपि हि मया न वृषाप्रज्ञेन ।

अस्यास्तु घत्त तय हेतुरहं विपत्ते-

यत्कारितोऽस्यपिनयं न च रक्षितोऽसि ॥४॥ (पतति)

सूतः—आयुष्मान्, समाभ्यसिद्धि समाभ्यसिद्धि ।

दुर्वाचनः—धिक् सूत, विमनुष्टितं भयता ।

रक्षणीयेन सनतं वासेनाशानुपतिंता ।

दुःशासनेन आत्राहमुपहारेण, रक्षितः ॥ ५ ॥

सूतः—देव, मर्मभेदिभिरिषुनोमरगुचिः प्रासवर्षेर्मदाख्यानामपह-
तचेतमभ्याभिरचेष्टः कुनो महाराज इत्यपह्नो मया रयः ।

दुर्वाचनः—सूत, विरूपं हनयानसि ।

तस्मैव पाण्डपपशोरनुजहिने मे

सोमैर्गदाशनिहृतैर्न विषोधिनेऽस्मि ।

सामेव नाधिरयिने रुधिरार्द्रशय्यां

दी शासनीं पद्ममाशु वृकोदरो वा ॥ ६ ॥

(निःश्वस्य नमो पिलाक्ष्य) ननु भो हनविधे, रुपावि-
रहित, भरतपुत्रपिमुल,

अपि नाम भयेन्मृत्युर्न च हन्ता वृकोदरा ।

सूतः—शान्तं पापं शान्तं पापम् । महाराज, किमिदम् ।

दुर्योधनः—पातिनास्तेष्वप्यधोर्मं किं राज्येन ज्ञेयं वा ॥ ७ ॥

(ततः प्रविशति मन्मथः पुरुषः)

पुनः—आर्या, अग्नि नामास्मिन्पुनरेते सापदिशि
 इतो गुप्ताभिर्मंदाराज्जुयोधने न वा । (निरुध्य)
 न चोदिति मन्त्रयोः । मन्त्रु । एतेन वक्ष्यमिमांसा
 पुनरागतां समूहो दृश्यते । अत्र गत्वा प्रक्षयामि । (परि
 शिष्टोक्तं न) कथमेते भवन्त्यादिनेः साहचर्यात्
 गमनञ्चाह जालदुर्भंगगुनी, क इत्यन्ते ईदृशान्पुनरागुद्गतां
 तत्र लभ्यते ज्ञानम् । मन्त्रु । अथने विद्येभ्यः
 (अथनेऽन्येषां निश्चित्यतिष्ठन्) इतो एव
 मन्त्रुनयनाः गमना नीयमाना दृश्यन्ते । तत्र
 प्रक्षयामि । (उपगच्छ) इतो ज्ञानीयं नृपं वस्मिन्
 पुनरागतां नर्तं इति । कथमेतदिति श्री मेघनाथ
 वर्येण । तत्र आग्नेय इति ज्ञानम् । (इति) हा, व
 दन्तं लभ्यते नर्तं । अथा वीरमाना समस्तानि
 पुनरुद्गतां एकादशानिपञ्चमया समस्तगुणतया व
 अहन्तुमिच्छते । (अन्त्यागम्) आहु वीरमानाः सा
 कथमिच्छन्ति कथमन्तःसिद्धयुक्ता लविष्यन्ति । मन्
 त्रमन्त्रं प्रक्षयामि । (अन्तरीयिकाय) अन्तर्गते
 अन्तर्गतेऽन्तर्गतान् अन्तर्गतान् अत्र मेघनाथ
 इत्यन्तः अन्तर्गतान् अन्तर्गतान् इति । अन्तर्गतेऽन्तर्गतान्
 अन्तर्गतेऽन्तर्गतान् । तत्र आग्नेय इति ज्ञानम् । मन्

अन्यतो गत्वा प्रक्ष्यामि । (सर्वतो विलोक्य) कथं सर्वं
 एषावस्थानुरूपं ध्वसनमनुभयन्मागधेयधिगमशीलतया
 पदाङ्गुलो जनः । तत्प्रमिदानोमत्र प्रक्ष्यामि । कं घोषा-
 लस्ये । भयतु । स्वयमेवात्र विचेष्ट्यामि । (परिगम्य)
 भयतु । ईयमिदानोमुपालस्ये । दंडो दैव, एषादशानाम-
 लौहिणीनां नाभो ज्येष्ठो सानुशतस्य भर्ता गात्रेष्वेका-
 ङ्गराजशतस्यरूपकृतयर्माभ्यस्यामयमुखस्य राजध्वजस्य स-
 कलपृष्ठीमण्डसैकनाभो महाराजदुर्योधनोऽप्यन्यिष्यते ।
 ह्यन्यिष्यमाणोऽपि न ज्ञायते कस्मिन्नुदये धर्तन इति ।
 (विधिम्य निःश्वस्य च अथवा विमत्र ईयमुपालमे ।
 तस्य एहियद् निर्मन्मिर्नयिदुर्यधनशीलस्थापधीरिति पि-
 तामहदिनोपदेशाङ्गुरस्य शकुनिप्रोत्सादनादिविक्रदमूलस्य
 अनुदहघूतविषशाखिनः संभूतधिरकालसंबद्धधैरालवा-
 लस्य पाञ्चालीचेशप्रहकुसुमस्य फलं परिणमति ।
 (अन्यतो विलोक्य) अथार्त्रेव विधिधरत्नप्रभासंवलित-
 सूर्यकिरणप्रतूनशङ्खापमहध्वजगुरितिरशदिशामुद्यो लुन-
 वेतुपंशो एषो दृश्यते तद्दं तर्क्याम्यधश्यमेतेन महा-
 राजदुर्योधनस्य विधामोदेष्टेन भवितव्यम् । धायभिक-
 ष्यामि । (उपगम्य दृष्ट्वा निःश्वस्य च) अथमेवाद्वा-
 नामलौहिणीनां नाभो भूत्वा महाराजो दुर्योधनः प्राह-
 तपुदय द्यादनापनीयार्था मूमाङ्गुपविष्टस्तिष्ठति । अथवा
 तस्य एहियद् पाञ्चालीचेशप्रहकुसुमस्य फलं परिणमति ।

(उपसृत्य सूर्न संज्ञया पृच्छति) ।

सूनः—(दृष्ट्वा) अये, कथं संप्रामात्सुन्दरकः प्राप्तः ।

सुन्दरकः—(उपगम्य) जयतु जयतु महाराजः ।

दुर्योधनः—(विलोक्य) अये सुन्दरक, कश्चित्कुशलम्
राजस्य ।

सुन्दरकः—देव, कुशलं शरीरमाप्रकेण ।

दुर्योधनः—किं किरीटिभास्य निह्ना धारेया इतः सापि
मनो पा रथः ।

सुन्दरकः—देव, न मनो रथ । अस्य मनोरथः ।

दुर्योधनः—किमपि रथपृच्छितैराकुलमपि पर्याकुलमसि मे
यम् । तदलं संश्रमेण । अशेषनो विरपहं कथ्यताम् ।

सुन्दरकः—यदेव आज्ञापयति । देवस्य मुकुटमणिप्रभाये
पत्नीना मे रणप्रद्वारयेद्वा । (सादोर्षं पटिकम्य) शृणु
देवः । अस्मीदानीं कुमारदुःशासनयथ (शत्यर्षोत्ते मु
माच्छाद्य शत्रुं नाटयति) ।

सूनः—सुन्दरक, कथय । कथिनमेव दैवेन ।

दुर्योधनः—कथ्यताम् । धनमस्माभिः ।

सुन्दरकः—(स्वगतम्) कथं दुःशासनयथः धनो देवेन
(प्रकाशम्) शृणोतु देवः । अद्य तावत्कुमारदुःशासन
यथामर्षिनेन स्वामिनःकुराजेन कनकुटिलप्रकुटीम
भीरणमनाटपट्टे नाविज्ञानगम्याममोक्षनितितयत्पारार्थ
नामिषुनः स दुःशासनां दुःशासनवैते ।

मौ—तनस्तनः ।

सुन्दरकः—तनो देव, उभययलमिलदीप्यमानचरितुरणपदा-
तिसमुद्भूतपृथिनिकरेण पर्यस्तगजघटासंघातेन च पि-
स्नोयंभाऐनान्यकारेणान्धीकृतमुभययलम् । न सलु गग-
नमलं सरयते ।

मौ—तनस्तनः ।

सुन्दरकः—तनो देव, दूराहृष्टधनुर्गुणास्फालनट्टारेण गम्भी-
रभीषणेन कायते गजिजंघं प्रलयजलधरेणेति ।

दुर्घोषन —तनस्तनः ।

सुन्दरकः—तनो देव, द्वयोरपि तयोरन्योन्म्यसिंहनादगजिजं-
पिरुनं विविधपरिमुक्तप्रहरणाहनकयचभंगलितग्यलनपि-
घुच्छटामासुरं गम्भीरस्लनितचापमलधं प्रसरच्छटधा-
रासदृघ्नवर्षिं आनं समरबुद्धिनम् ।

दुर्घोषन.—तनस्तनः ।

सुन्दरकः—तनो देव, यतस्मिन्नन्तरे उपेष्टस्य घ्रातुः परिमष-
शुद्धिता घनज्वरेण यज्ञनिर्घातनिर्घोषविषमरसिगन्धजाम-
रिधनमहाधानरस्तुरङ्गमभंवाहनव्यापृतपापुदेयशङ्खध्वजसि-
गदाताम्बिज्ञचतुर्धादृशण्ड आधूतिपाञ्चजन्यरेपदक्षता-
रसिगप्रतिरयमरितदण्डिगामुसबुद्धो धाधिनस्तनुदेयं
रययत् ।

दुर्घोषनः—तनस्तनः ।

सुन्दरकः—ततो मीममेनघनत्रयाभ्यामभिदुर्कं त्रिं
 ससम्प्रममाधुनविगालनमश्रूय
 सायविकस्नं देशमुपगतः कुमारवृषमेनः ।

दुर्योधनः—(सायष्टम्भम्) ततस्मिनः ।

सुन्दरकः—ततश्च देव, मेनागच्छर्तय कुमारवृषमेनेन
 लाश्यामलस्तिग्धशल्ययन्त्रैः
 इय तदमंष्टुतेन शिल्पासुरैः प्रच्छादिनो घनव्रजस्य
 उभौ—(सहपंम्) ततस्तनः ।

सुन्दरकः—ततो देव, घनव्रजं तेनैव हि हस्य मणितम्—‘अरे रे वृषमेन, त्रि
 तायने न युक्तं मम कुपितस्याभिमुखं स्थातुम् ।
 पुनर्मथनो घालस्य । तद्गच्छ । अपरैः कुमारैः सह
 युध्यस्व ।’ कथं वाचं निशम्य
 परन्तमुत्पमगन्तुलविजृम्भितभृकुटीमह्वयीपणेन
 कुमारवृषमेनेन ममभेदकैः पदपथिपदैः
 निर्भांसिनो गाण्डावा वाणेन पुनर्दृष्टयन्तैः ।

दुर्योधनः—साधु वृषमेन, साधु । सुन्दरक, ततस्तनः ।

सुन्दरकः—ततो देव, किमितिना
 यागतिपतनप्रातपिददर्शनप्रसरेण प्रस्तुनं शिवायलानुक्त
 किमप्याश्चर्यम् ।

सुन्दरकः—नतो देव, विरघो लुनगुणकोदण्डः ।
रमाग्रप्रतिविद्धशरसम्पानो मण्डलानि चिरचवि
कुमारवृत्तसेनः ।

दुर्योधनः—(मायङ्गम्) तनस्तनः ।

सुन्दरकः—नतो देव, सुनरयविष्णुसनामपितेन
राजेनागखिनमीमसेनाभियोगेन परिमुक्तो
शिनीनुत्तामारः । कुमारेऽपि
पुनरपि प्रवृत्तो घनजपेन सदायोद्धुम् ।

उभौ—साधु शृण्वेन, साधु । तनस्तनः ।

सुन्दरकः—नतो देव, भगिन् य कुमारैः दे दे
मुक्तर मध्यमपाण्डव, मम शरास्तय
स्मिन्न निवर्तित इति भगिन्या शरसद्वयैः
प्रच्छाद्य सिद्धनादेन गर्भितुं प्रवृत्तः ।

दुर्योधनः—(गविस्मयम्) ददो बालस्य पराक्रमो
भावेऽपि । तनस्तनः ।

सुन्दरकः—ननय देव, तं शरणाग्नानं नमयधूय
निशानज्ञानमग्न्या किरीटिना शुद्धेना
नृकनककिरीटज्ञानमदृष्टिनाविनी
ननमदृष्टननिर्मेणा निशिपद्यामनदिनापगुणी विविक्
समामातादुत्तीवगमगोयर्गना शक्तिर्विमुक्ता कुमार
निमुक्ता ।

दुर्योधन —(गविस्मयम्) तनस्तनः ।

दुर्योधनः—सुन्दरक, कथ्यताम् । परवचनमेतत् ।

सुन्दरकः—शृणोतु देवः । अरे दुर्योधनप्रमुखाः कुद्वलसे
प्रभवः, अविनयनीकर्णधार कर्ण, युष्माभिर्मम पते
यदुभिर्महार्थैः परिवर्त्यकार्का मम पुत्रकोऽभिमन्युर्न्या
दितः । अहं पुनर्युष्माकः प्रेक्षमाणा नामेवैतं कुमारवृत्ते
स्वर्तव्यश्रेयं करोमि ।' इति भवित्वा सगर्वमास्फालितने
यस्यनिर्धानघोषभीषणजीवार्यं गाग्रीयम् । स्वामिना
सञ्जीकृतं कालवृष्टम् ।

दुर्योधनः—(सायहिन्यम्) ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततश्च देव, अतस्त्रिदशमीमसेनसमरकर्माम्ने
गाग्रीयिना विरचिते अङ्गराजवृत्तसेनरथहूलंको
घाणनघा । ताभ्यामपि छाभ्यामन्योन्यदर्शितशिक्षाविष्टे
भ्यामभियुक्त ॥ कुरावागे मध्यमपाण्डवः ।

दुर्योधनः—ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततश्च देव, गाग्रीयिना तारस्मिन्त्यानिर्घो
मस्त्रिदशानवागश्रेण तयाचरित परिभियंया न ममल
न न्यामा न र्था न धरणी न कुमागे न कंतुपशो
बमानि न सार्वगतं दुरङ्गमा न दिशा ॥ वीरलोकाय
सदयते ।

दुर्योधनः—(सविमयम्) ततस्ततः ।

सुन्दरकः ततश्च देव, अतस्त्रिदशमी शरयने सप्तमात्रं सतिह
नादे पाण्डवकमे विमुक्तकाम्दे वीरयकमे उन्धिने मदा
न्यस्तकमे हा हाः कुमारवृत्तमे हा हा इति ।

प्रस्थानकौतुकम् ।

दुर्योधनः—(सथाप्यरोधम्) जनसन्तः ।

सुन्दरकः—ततो देव, पदयामि कुमारं इतस्तापयितुं स्तुता
पत्रकेनुर्यंशं स्वर्गप्रसन्नमिषं सुखकुमारमेकेनैव मर्ममेदिन
शिलीमुन्नेन मिषदेहं रथमध्ये पर्यस्तम् ।

दुर्योधनः—(ताप्यम्) अहं कुमारपुत्रसेन । अतमनाः पदं
धुन्या । हा वन्त पूषसेन, हा मरुदुर्लभिन, हा गदायुध-
प्रिय, हा राधेयकुलप्ररोह,

पर्यामिनेत्रमचिरोद्दिनचन्द्रकान्तम्
उन्निपमाननययौवनरज्ययोगमम् ।

प्राणपदारपरिवर्तितदृष्टि दृष्टं

कार्येन ताकथमिषाननपदुर्जं ते ॥ ८ ॥

एतः—आपुष्पन्, अतमायन्तदुःसाधेगेन ।

दुर्योधनः—एत, पुण्ययन्तो हि दुःखमाजो भवन्ति । अस्माकं
पुनः—

प्रत्यक्षं दनयम्भूनामेतत्परिमयाग्निना ।

इदं ददनेऽत्यर्थं बुतो दुःखं बुतो व्यथा ॥ ९ ॥

(मोहमुपगतः) ।

सूतः—समाश्रितुं समाश्रितुं महाराज । (पटाम्नेन
धीजयति ।)

दुर्योधनः—(ताप्यसंज्ञः) अहं सुन्दरक, ततो वयस्येन हि
प्रतिपन्नमहाराजेन ।

सुन्दरकः—तथाय देव, तथाविधस्य पुत्रस्य दर्शनेन स्तुते
तमधुजलमुज्जित्वानवेदिनपट्टहरणामियोगेन

नाभियुक्तो घनश्रयः । तं च ७५५ ॥ १॥

तथा परिक्रामन्तं प्रेक्ष्य ७५६ ॥ २॥

घनश्रयस्य रथवरः ।

तुयोधिनः—ततस्ततः ।

सुन्दरकः—ततो वंश, शल्येन भणितम्—'अहिराज, हापुर
कमो भक्तकृपारस्ते रथो न योग्यो भीमार्जुनाभ्यां सहाने
कुम्' इति परिचयितो रथोऽप्यतारिणः स्वामी स्वयम्
प्रमुखात्तं च रामाभ्यासिनः । ततश्च स्वामिना सुवि
गित्य परिक्रान्तात्तमस्य रथे प्रेक्ष्य दीर्घं निःश्वस्य प्री
तिर्निमित्तिता । सुन्दरक, वदन्ति भणितं च । ततोऽपि
गुणगण स्वामिगम्रीयम् । ततोऽप्यनीय शीरंश्चात्तावद्वि
हारीरगंगलिनीः शोणितविश्वुनिमित्तमुत्तं वाणं कृत्यानि
लिन्य प्रेक्षितो देवस्य सम्पन्नः । पट्टिकामर्गवति
(तुयोधिनो गृहीत्या वाचयति) ।

'अग्निल, महान्तजतुयोधिनं समस्तमन्त्राणां धनदं
कण्ठे गाढमालिङ्ग्य विज्राणयति—

अन्तप्रामर्शितो कृती न समस्तमन्त्राणि तुभ्यः पुमान्
छान्दोग्योऽपि समस्तमन्त्राणाममुना ज्ञेयाः पूतामृतम् ।
यथाऽमन्त्रेण ह्यहं न च हतो नृणां सत्तात्तिर्भवा

न नृणां त्रिजगत्सर्वं नृजगत्सर्वं वा ॥ १॥

तुयोधिनः—ततश्च कर्ण, तस्मिन् छान्दोग्योऽपि साम-
न्त्रं वाचयन्त्येव चतुर्विधः । अत्र सुन्दरक, अयोध्यानी
विमानोऽहोरात्रः ।

रक्षः—देव, ह्यपाप्यात्म्यं वृष्टुष्यते । ह्यपनीतदृशोरापरण
ह्यात्म्यधर्तननिधयः पुनरपि पार्थेन सह समरं मार्गयते ।

धनः—(आयेगादासनादुत्तिष्ठन्) सुत, एवमुपनय ।
सुन्दरक, त्वमपि मृद्वचनास्यरिततरं गत्वा देवस्यमहाराजं
प्रतिबोधय । हस्तमनिसाहसंन । अभिन्न एवापमापयेः ।
सद्गुणः । न खलु भयानेको जीवितपरित्यागाकाङ्क्षी ।
किन्तु—

हृत्पा पाथांस्सलिलमशियं यन्मुपग्राय दत्त्वा
मुत्तया पार्थं सह बन्निपदंमंग्रिमिच्छार्तिमिच्छ ।
हृन्वान्योन्यं सुखिरमपुनर्मायि गादोपगूढ
संन्यस्यायो हततनुमिमां दुर्धरतां मिवृत्तां च ॥१०॥

अथवा शोकं प्रति मया न किञ्चित्सन्देहस्यम् ।
वृषसेनो न ते पुत्रो न मे दुःखासनेऽनुजः ।
त्वां बोधयामि किमहं त्वं मां संस्थापयिष्यसि ॥११॥

रक्षः—यदेव आकापयति । (निष्क्रान्तः) ।

धनः—तुर्गमेव एवमुपस्थापय ।

रक्षः—(कण्ठे दत्त्वा) देव, ह्यपासंवलितो भेमिष्यति भूयते ।

तथा तर्ह्ययामि नूनं परिजनोपनीतो रक्षः ।

धनः—सुत, गच्छ त्वं सञ्जीवुद ।

रक्षः—यदावापयति देवः । (निष्क्राम्य पुनः प्रविशति) ।

धनः—(विलोक्य) किमिति माहूदोऽसि ।

रक्षः—एव खलु तातोऽम्बा च सञ्जयाभिहितं ।

देवस्य समीपमुपगता ।

नञ्दः—तान् इत्य, अथनञ्जं स्थिरं रथात् । (उभापयतर्था
माटपति ।)

रञ्जय.—(उपरुन्व) विजयनां मदाराजः । मन्वेय नानोऽस्यया
सद प्रागः किं न परयति मदाराजः । (दुर्पोधनो धीमत्यं
माटपति ।)

दृतराष्ट्र —शल्यानि व्यपनीय बहुवदनेऽग्नेष्विने बहुदे
वजेषु मणपट्टेषु शनकैः कर्णे हुनोपाग्रयः ।
दूराभिर्जितशत्रयापत्पनीनालोक्यंस्त्रीलया
सता पुत्रकः वेदमेति न मया पापेन दृष्टो मयान् ॥१३॥
(धृतराष्ट्रो गान्धारी च शर्मोभोत्पासिद्वतः ।)

गान्धारी—यस्त्र, अग्निगाटप्रद्वारपेदनापर्वाकुलस्थास्मात् स-
मिदिनेष्वपि न प्रसरति ते पाणी ।

दृतराष्ट्रः—यस्य दुर्पोधन, विमृष्टगूर्पः सम्प्रति मय्यप्ययम-
व्याहारः ।

गान्धारी—यस्त्र, यदि स्वमप्यस्मात्प्रालपति तर्हि साम्प्रतं
यस्त्रां कुशासन आलपन्त्यथ दुर्मर्त्यो गान्धो मा ।
(ऐतदिति ।)

दुर्पोधन—ज्ञानोऽदमप्रतिदृष्टानुज्जमाशुदर्यो
तानस्य बाणपयसां तथ चाप्य हेतुः ।
दुर्ज्ञातमत्र विमसे भरतान्वये चः
किं मां सुतद्वयकरं सुत इत्यवैपि ॥ १४ ॥

भूतराष्ट्रः—यत्स, भूतं यत्तर्जं तयाम्बाया मम च निहता-
शेनयन्नुपगमस्य । पश्य ।

दायादा न यथोर्वलेन गणितास्तीं श्लोकीभीमी हती
कर्णस्थानमजममतः शमयतो भीतं जगत्पात्सुनाम् ।
यास्तानां निधनेन मे त्यचि रिपुः शेषप्रतिबोऽधुना
मानं वैरिपु सुशु तान विनरायन्धाविमी पास्तव ॥ १७ ॥

दुर्योधनः—समराग्रर्तानिवृत्त्य किं मया कर्तव्यम् ।

गान्धारी—जान, यत्पिता ते विदुरो वा भणति ।

सञ्जयः—राजन्, एवमिदम् ।

दुर्योधनः—सञ्जय, अद्याप्युपदेष्टव्यमस्ति ।

सञ्जयः—राजन्, याथाशक्तिं तावदुपदेष्टव्यमिति विजिगीषुः
प्रज्ञायताम् ।

दुर्योधनः—(सञ्जयम्) भूतमस्तापज्ञयत एव प्रज्ञायतो-
ऽस्मान् प्रति प्रतिरूपमुपदेष्टम् ।

भूतराष्ट्रः—यत्स, युक्त्यादिनि सञ्जये विमत्र बोधेन । यदि
ममृतिमापद्यते तददमेव भवन्तं प्रवीमि । धूषताम् ।

दुर्योधनः—कथयतु तानः ।

भूतराष्ट्रः—यास, किं विस्मयेण । सम्भवां भवानिदानीमपि
पुषिष्ठिरभोऽस्तिगणपन्धेन ।

दुर्योधनः—तान, तनयस्तेहर्षशून्यादम्बा यास्तित्यन्तस्तद्व-
पद्य काममेवं प्रथीतु । युष्माकमप्येवं व्यामोहः । अस्तथा
प्रभवति पुत्रनाशजम्बा हृदयम्भट । अत्यथ । तान,

दुर्योधनः—आह, प्रसीद । वराहमुनं गच्छ ॥
 यावदप्यस्मिन् किञ्चिद्व्यादिनं न शक्यमस्ति ॥
 मां संश्रामायनमगाय ।

गान्धारी—आह, मुमुक्षुं नाप्यस्मां मन्दभागां समस्तमा ।

पुनराह—यस्मै, यद्यपि मन्त्रायामगच्छ ॥

रहःपञ्चनाथातोषायमिन्वयनाम् ।

दुर्योधनः—अथ हनवान्पथा मम गते हन्तुं न देहि
 किं वा नेन हनेन तैरपि हनं यत्र प्रक्षयं ते

गान्धारी—आह, यथाहो न्यम् । कस्मै आह्वयं करिष्ये

दुर्योधनः—एवमुक्त्वा भवतीमुत्तमवक्षते मातः
 माम् केवलमेतु ईयमनुना निष्पत्तयान्ते ।

(नेत्रेण कञ्चनानन्तरम् ।)

भो भो योधाः, निषेदयन्तु भगवन्तः कौरवेष्वपि
 महन्वदनं प्रवृत्तम् । अलमप्रियव्रतगणराजमुत्तमदा ।
 कालानुरूपं प्रतिविधानव्यमिश्रणीम् ।

तथा हि ।

त्यक्तप्राञ्जनरदिमरद्दिनननुः पायांदिनैर्मांगलै-

वाहैः स्यन्दनवर्त्मनां परित्यक्ताः कृष्यमाणः ॥

धातामङ्गपतेर्विलोकनउल्लेखवेदयन्वृद्धतां

शून्येनैव रणेन यानि शिविरं शल्यः कुक्ष्यशल्यदत्त ॥

दुर्योधनः—(श्रुत्वा सागदम्) आः ॥

पातदारुणमुद्वेगितम् । कः कोऽत्र भोः ।

(प्रविश्य सम्प्राप्ताः) सूतः—हा, हाः स्मः । (आत्मानं पातयति) ।

शोधनः—अयि, कथय ।

तराष्ट्रसञ्जयी—कथ्यतां कथ्यताम् ।

न—आयुष्मन् किमप्यत् ।

शब्देन यथा शब्देन मृच्छिन्तः प्रविशन्तः जनोद्योऽयम् ।

शून्यं कर्णस्य रथं मनोऽप्यभिधाधिकृतेन ॥ २३ ॥

शोधनः—हा ययस्य कर्णं । (मोहमुपागतः ।)

तन्धारी—जान, समाभ्यसिद्धि, समाभ्यसिद्धि ।

अपः—समाभ्यसितु समाभ्यसितु महापञ्चः ।

तराष्ट्रः—भोः, कष्टं कष्टम् ।

भीष्मे द्रोणे च निहते च आसीदयत्तम्यनम् ।

यत्तस्य मे तुह्यद्विरो राधेयः सेऽप्ययं हतः ॥ २४ ॥

यत्त, समाभ्यसिद्धि समाभ्यसिद्धि । ननु भो हतविधे,

अप्योऽनुभूतयत्तपुत्रविपत्तिदुःखः

शोच्या दद्यामुपगतः सद् भार्ययाहम् ।

अस्मिपयंतिनतुह्यद्विरो राधेयः

दुष्येधनेऽपि हि हतो भवता निराशः ॥ २५ ॥

यत्त दुष्येधन, समाभ्यसिद्धि समाभ्यसिद्धि । समाभ्यासद
तपस्विनी मातरं च ।

[शोधनः—(तन्धारी)]

गांधारी—जात, कन्याः पुनः ॥ गन्धमाध्यामकस्त्रिणि
पुनराष्ट्रः—किं वा कन्या उत गन्धमाध्यामः ।

दुर्योधनः

ननांमित्रनदाधो वा नानांमित्रनदाधोऽपि वा ।

अनिर्वाह्यगन्धमाध्यामकमाध्यामिनिः ॥ १११

(प्रविश्य गन्धमाध्यामः) गन्धमाध्यामः ।

गन्धमाध्यामकमाध्यामकमाध्यामिनिः ।

सर्वे—कथं कथं ।

गन्धमाध्यामः—न कनांमित्रं न च कन्यां न कन्यां न कन्यां ॥ १११

गांधारी—(गन्धमाध्यामः) जात, किमत्र प्रतिपत्तयन् ।

दुर्योधन—मनु मन्निर्दिष्टेयं गदा ।

गांधारी—हा हतास्मि मन्दमाग्निना ।

दुर्योधनः—अथ, अलमिदानीं कार्पण्येन । मत्प्रय, १

रोष्य पितरौ शिविरं प्रतिष्ठस्य । ११०

शोकापनोदी जनः ।

पुनराष्ट्रः—यत्स, दण्डमेकं प्रतीक्षस्य यावद्वनयोर्माध्यामः १

दुर्योधनः—तात, किमनेनोपलब्धेन ।

(ततः प्रविशतो भीमार्जुनौ ।)

भीमः—भो भोः सुयोधनानुजीविनः, किमिति सन्त्राणा

थाययं चरन्ति मयन्तः । कथयत तावदिदमावने

मनं स्यामिनस्तस्य कुरुपतेः ।

दुर्योधनः—सूत, कथय गत्वामयोऽयं तिष्ठतीति ।

तः—यथाज्ञापयति देवः । (तावुपसृज्य) ननु भो वृषो-
दरार्जुनौ, येष महाराजस्तातेनाम्यया च सह न्यमो-
धच्छायायामुपविष्टस्निष्ठनि ।

अर्जुन —आर्य, प्रसौद । न युक्तं पुत्रयोऽप्यपीदृशौ पितरौ
पुनरस्मदर्शनेन भृशमुद्वेजयितुम् । तद् गच्छाथ ।

भीमः—मूढ, अनुज्ज्वलनीयः समुदाचारः । न युक्तमनभिप्राय
गुरुमागतुम् । (उपसृज्य) सत्रय, पित्रोर्नमस्कृतिं धापय ।
अथवा तिष्ठ । स्वयं विधाय नामकर्मणी वन्दनीया गुरवः ।

अर्जुन —(उपसृज्य) ताव. अम्य,

सकलरिपुजयाग्रा यत्र यथा सुनैस्ते
तुलमिदं परिभूनेः वरय गच्छेत्तु तेषां ।
रगाशिरसि निदग्ना तस्य तावदातुनस्य
प्रणमति पितरौ यौ मम्यमः पाण्डवोऽथम् ॥३८॥

भीमः—वृद्धिभागेवर्कारण्य क्षीयो दुःशासनागृजा ।

भद्रता सुयोधनस्योर्ध्वो भीमोऽयं शिरसाश्रुति ॥३९॥

वृतराष्ट्रः—दुरात्मन् वृषोदर, न सख्यिदं भवर्तय केवलं सप-
त्नानामपहतम् । पापत् तत्रं तापस्यमगविजयिनो जिना
हताश्च पीताः । तद्विजयेयं विजय्यताभिरस्मानुद्वेजयति ।

भीमः—ताव, अलं मम्युना ।

(नेपथ्ये)—भो भो भीमसेनार्जुनौ, येष सन्तु क्षीमानजानसु-
हृवो मुधिष्ठिरः समाज्ञापयति ।

उभौ—किमाज्ञापयन्त्यार्यः ।

(पुनर्नेपथ्ये) —

कुर्यन्त्याता हतानां रणशिपसि नृणां
 अश्रुमिश्रां कथञ्चिददत्तु जलममी बान्धवा
 मार्गन्तां त्रानिदेहान्हतनरगहने
 रस्त्रं भास्यान्प्रयातः सह रिपुभिरयं संद्वियन्ता

उमौ — यदाभाषयन्पार्यः । (निष्क्रान्ता)
 (नेपथ्ये) — अरे रे गाण्डीयाकर्णगुणादुगातिन्, अरे

कथेदानीं गम्यते ।

कर्णकोपेन युष्मद्विजयि धनुस्त्रिं त्यक्तमेतान्यहर्नि
 मोदं पिकान्तमालोद्धन इव भवतां शूरास्ये रणेऽस्मि
 स्पर्शं स्मृत्योत्तमास्ते पितुरनपजितव्यस्नदेतेदयेनः
 कल्पगनिः पाण्डव्यानां द्रुपदसुनत्रमूयस्मरां द्रौणिपति

भूतराष्ट्रः — (आकर्ण्य सहर्षम्) वन्त दुर्योधन, द्रोणपति
 वोहीपितकोपपायकः पितुर्गणि समधिकयताः शिक्षा
 मरोपमधायमभ्यधामा प्रातः । तत्रायुपगमनेन ताव
 सम्भाष्यतां वीरः ।

गाण्पाटी — ज्ञान, अयुत्रच्छेदं महाभागम् ।

दुर्योधनः — नान, अय, किमनेनाह्वयत्रयपागंनिता वृद्धी
 वतगप्रवलमरेण ।

भूतराष्ट्रः — वय, न त्वस्यस्मिन् काले वराक्रमयता
 बाह्वात्रेणापि विरागमुपादयितुमर्हसि ।

(प्रविश्य) अभ्यधामा — विजयतां वीरपाथिगता ।

॥—(उत्थाय) शुष्पपुत्र, इत आस्थनाम् । (वप्रे-
वति ।)

शमा—राजगुरुयोधन,

कालेन कर्मसुमनं बहू यत्तदुक्ता

यत्तदहरेषु विहितं विहितं त्वया तत् ।

द्रौणिस्त्वधिगच्छतुरावनिनोऽम्भमित्र-

मेयोऽपुना त्वज नृप प्रतिपादयिनाम् ॥४२॥

धनः—(साम्यसूयम्) आचार्यपुत्र,

अवसानेऽहाराजस्य योद्धव्यं भवता विल ।

ममाप्यन्तं मनीषस्थ कः कर्तुः कः दुर्योधनः ॥४३॥

अथ्यामा—(स्वगतम्) कथमथापि ॥ अथ कर्मपक्षपातः ।

अस्मात्तु क परिमथः । (मन्त्रायम्) राज्ञोऽपरेभ्यः, एवं

भयतु । (निष्क्रान्तः ।)

शूतराष्ट्रः—अस्त, क एव ते म्यामोदो यस्मिन्नपि काले पथ-

विधस्य महाभागस्याभवात्पात्रो दास्यारुग्नेष्टापराधमु-

त्पादयति ।

दुर्योधन—किमस्याप्रियमनुतं च मयोदम् । किं वा मेदं

क्रोधस्थानम् । पश्य ।

अकलितमदिमानं सत्रिर्विरासत्पायैः

समरशिखिनि मुष्यन्नाम्बदोलाद्विपन्नम् ।

परिपदति समस्तं मित्रमहाधिराजं

मम छत्रे

धृतराष्ट्रः—यत्स, तथापि कोऽत्र दोषः । अयसानमिदानीं
 भरतकुलस्य । सञ्जय, किमिदानीं करोमि मन्दभाग्यः ।
 (विचिन्त्य) भवत्वेवं तावत् । सञ्जय, मद्वचनाद् ब्रूहि
 भारद्वाजमभ्यन्थामानम् ।

स्मरति न भवान्पीतं स्तम्यं विभज्य सहामुना

मम च सृष्टितं क्षौमं बाल्ये त्वदङ्गश्रियर्तनैः ।

अनुजनिघनस्फीताच्छ्लोकादतिप्रणयाच्च यद्व

यचनधिकृतिष्यस्य क्रोधो मुधा क्रियते त्वया ॥४१॥

सञ्जयः—यदाज्ञापयति तान् । (उचिष्टति ।)

धृतराष्ट्रः—अपि चेदमन्यस्या यक्तव्यम् ।

यन्मोचितस्तथ पिता धितयेन शस्त्रं

यत्तादृश. परिभवः स तथाविधेऽभूत् ।

एतद्विचिन्त्य बलमात्मनि पौरुषं च

दुर्योधनोक्तमपहाय पिथास्यस्तोति ॥४२॥

सञ्जयः—यदाज्ञापयति तानः । (निष्क्रान्तः ।)

दुर्योधनः—सुत, सांग्रामिकं मे रथमुपवर्णय ।

सूतः—यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । (निष्क्रान्तः ।)

धृतराष्ट्रः—गान्धारि, इतो ययं मद्राधिपते शल्यस्य शिषिरमे
 गच्छामः । यत्स, त्वमप्येषं कुरु ।

(परिक्रम्य निष्क्रान्ताः सयौ ।)

पद्मागमय दण्डनीति कुलविद्याम् । तदर्थानुष्ठानेन धार्यजिनश-
क्तिरिति रम्यलिखितस्य शाधि चिन्मुदधिमेखलामुप्यम् । इति ।

एनदावर्ये 'क्यान् एव मुदधिरनुष्ठितम् । तथा क्रियते'
[त्यम्नःपुटमपिशत् । तां च धानां धार्यवेन प्रमदासधियै
प्रसङ्गेनोद्धारितामुपनिशम् । समीपोपधिरुष्टितानुवृत्तिकुलः
प्रदाइयितो गीनहृन्मयाद्यादिभ्यवात् । पदुरपन्त्रिनमुषो
बहुमङ्गियिशादः परममांम्येकपट परिदासयिता परिदा-
रुधिः दैगुन्मपरिडन मधियमण्डमादप्युत्तेचहारी सकल-
हुनयोपाध्यायः कुमारमेघवे विहारमद्रो नाम स्मिनपूयै
म्यकापयत्—'देय, दैयानुप्रदेण यदि कश्चिद्भाजनं मयति
विमूने, तमकस्मादुद्यायैदपप्रतोमनैः कर्षयन्तः स्पायै
साधयन्ति भूताः । नपादि—'कंचित् प्रेय विल लम्पिरमुदया-
तिशर्दराशामुपाय, मुण्डयित्वा शिरः, पद्मा दर्मरगुभिः,
कञ्जितेनादुदाय, मयतीतेनोपलिय, अनशनं च शापयित्वा
सर्वम्भं म्नीवृर्षमि । तेभ्योऽपि धारनराः धारण्डनः पुनदार-
शुटंरजाविनाम्भपि मोचयन्ति । यदि कश्चिन् पदुजानोपो नास्ति
मृगतृप्तिर्कार्यं हस्नगर्नं त्यक्तुमिच्छेन् तममे परिधायोद्गु—
'यथामपि कादिगीं वार'पणलक्षमापादयेय, शत्रादृते सर्व-
शून्य धानवेम, एकशरीरिलमपि मत्थं' चक्रवर्तिनं विदधीमहि,
यदस्मदुद्दिष्टेन मार्गेलाययते' इति । स पुनरिमान् प्रत्याह—
'जेऽसौ मार्गे' इति । पुनरिये मुपने—'अनु धतयो राजविद्या-
रूपी धानान्योत्तिषी दण्डनीनितिति । तासु निम्रत्यपीयाना-
म्योतिषो महत्यो मन्दफलाय । तास्नावदासनाम् । अधीष्य

तावद्वेदनीतिम् । इयमिदानीमाचार्यविष्णुगुणेन मेरु-
 यद्भिः श्लोकसहस्रैः संक्षिप्ता । संचेयमधीन्य सम्यगनुशीलन-
 यथोक्तकर्मज्ञमा इति । स 'तथा' इत्यधीने शृणोति च ।
 तत्रैव जरां गच्छति ।

तच्च किल शास्त्रं शास्त्रान्नरानुयन्ति । सर्वमेव शास्त्रं
 मपि दिव्या न तत्त्वतोऽधिगम्यते । मयतु कालेन बहु-
 ल्येन वा तदध्याधिगतिः । अधिगतशास्त्रेण चादायेव पुन-
 रमपि न विध्याम्यम् । आत्मवृत्तं हि कृतं नानुमैरियति
 रित्यातोऽनन्तरं सम्पद्यते । इयन् आत्मन्य वाकार्यनापदिष्ट-
 पयान्तिमिति मानोऽस्मान्पूर्वकं देयम् । उच्यतेन च सा-
 क्षान्तिनासाक्षिने मुने मुष्टिमधंमुष्टि पाभ्यन्तरादस्य कृच्छ्र-
 यज्यपज्ञानमदः प्रथमेऽष्टमे भागे ध्याय्यम् । शृण्वन् श्रुत्या-
 दिगुणमयहन्ति तेऽप्यक्ष-वृत्ताधिग्यादिगिर्येण कस्यापि ह्यना-
 हतनाशयान् सहस्रशास्त्रमुद्धृत्य ते विद्वन्नायका । विद्वान्
 म्याम्यं विषयमानानां प्रज्ञानामात्राणां ह्यस्मान्मया च
 श्रोतव्यं । नत्रात्र भाष्यविधाकादयः कथ्यन्ता यः । नत्रा-
 विद्यानां वापनार्थिनां च नवम्या यन- । नत्रात्र ।
 मृताये ह्यनु मोक्षः न लभ्यते । नत्रात्र च वाचस्पत्यादिगिर्या-
 स्मादस्य विषयः न शास्त्रमयः । ननुर्गे दिव्यामर्षिप्रदाय-
 हन्तः प्रजापत्यन्तेऽपि हन्ति । नत्रात्र मन्त्रविष्णवः प्रजापत्या-
 नमनुमर्षिः । नत्रात्र मन्त्रिणां मन्त्राणां ह्यनामोऽस्य विष-
 यः ननु, देवताणां वृत्तानां वाचां च अस्माकं वृत्तां देवता-
 वाचं च ननु विष्णुर्विद्वन्मन्त्रः कथमन्यथाहन्तः श्रोतव्यं ।

कानाम्, पञ्चविंशति काञ्चनकुट्टुमपलानाम्, ग्रामृतीह्वानु
 तैः सामन्तैः सम्मन्त्र्य तानपि स्वमतावस्थापयत् । उत्तरेषु
 सामन्तानां धानवास्यस्य धानन्तधर्मा नयहेवादामित्यमग्न
 यसन्तमानुष्य तत्कोशथाहनमवगीर्णमान्माशिक्षितमेव हृत्वा
 थाग्रवासं यथावत्सं च विमज्ज्य शृङ्गीत । युष्मदनुशया येन केन
 दंरोनाहं तुष्यामि' इति शास्त्रात् सथांनुयतीं, तेनैवामिरेण नि
 स्तीकृतेनोत्पादितकलहः सधंमामन्त्रानप्यमयत् । 'तदीयं च स
 स्वयमेवाग्रसत् । धानवास्य केनचिदग्नानुश्रुता ग्रन्थाधृत्य ॥
 मनन्तधर्मराज्यमान्मसादकरोत् । अस्मिन्धान्तरे माद्विबुद्धो व
 रक्षितः धैर्यमूर्तिः सम्भूय यत्नमेव भास्करधर्माणम्, अस्
 ज्ञापयसीं भगिनीं श्रयोदशवर्षां मञ्जुयादिनाम्, अनयोश्च मा
 महादेवी यत्सुम्भरामादायापसर्पप्रापदोऽभ्या भावितया दाह
 रेण देहमजहात् । अस्मादृशैर्मित्रैस्तु नीत्या माहिष्यनां भद्रंहेम
 नुराम धामे मित्रधर्मेऽनपन्याय मापन्या देवो दर्शितामूत् ॥
 धार्यामनायोऽभापन्यधाम्यमन्यत । निर्मोन्सितश्च तथा सुतमिय
 म्मगदचारिणा गज्याहं विहीरंति' इति नैर्घुगयात्मनेन वानमजि
 यासीत् । इदं तु शान्ता देव्याहमात्मनः— तान नानाजह
 जीयतानेतामंकेण यत्र कचिदुपपाय जीव । शीघ्रं च देहम
 प्येतमनुसारयामि । आपय मां सेमप्रवृत्तः श्वयार्ताम्' इति ।
 अहं सद्गुणे राजकुलो कथमिदं निर्गमय्य विष्ण्यादृशो
 प्यगादिनि । 'पादधारदुःखिनं धैर्यमाभ्यासयितुं पोषे कचिद-
 दानि कानिचिद् विधमय्य, तत्रापि राजपुदपसम्पत्तमीने
 दुराध्यमगामम् । तत्रास्य दादगणियाधारीदितस्य वारि

न भृशति । उदारसायममहलमिव न बहु मन्थने ।
 नमनिमिलमिव न पश्यति । अमिक्षाभमदिमिव लक्ष्मिनि ।
 चरत्तमिव चरितरति । दानां दुःखममिव न क्षयति ।
 नील पानरिममिव मोक्षसंपत्ति । अमरिचममुष्मत्तमिषोपह-
 ते । परस्परविद्वद्ध चन्द्रमालमिव द्युमन्थी प्रवटपति
 तति मित्र क्षन्तिम् । तथा हि । सननमुष्माग्नमारोपयन्मवि-
 द्यमुपकृतयति । उष्मनिमादभावावि नांघरयभाषणमा-
 चरतेति । नोपरागितममवावि दृष्ट्वा संवर्धयति । ईश्वरतां
 यावाप्यशिशुमहन्तिवमाननेति । चलोपचयमाहृतमवि लधि-
 तमापादयति । अमृतसदोदयावि बहुविविधा । विमह-
 न्यम्यम्यहृद्यमा । पुकरोलमरतावि पल्लवममिया । रेणुम-
 ष्य स्पर्शमवि कजुकोकनेति । यथा यथा धर्मं ययता-
 प्यते तथा तथा क्षीयतिमेव कञ्जलमलिनमेव वसं केवल-
 इमनि । तथा दीर्घं संवर्धनयारिवात् दृष्ट्वा विरमन्तीनां व्याध-
 तिनिरिन्द्रियमृगाणां परामर्शभूमर्त्या सचरितचित्राणां विद्वम-
 ऽप्या मोदार्थेनिद्राणां निवासजीर्णवल्मी धनमदविद्याविधानां
 तेमिराद्गनिः शस्त्रदृष्टीनां पुटःपनावा सर्वाविनयानामुत्पत्ति
 नेष्टया बोधायेंगमाहात्म्यामापानमूर्तिर्विषयमभूतां सङ्गीतशाला
 त्रुविचारमाट्यानामावातकृती दोषागोविषाणामुत्सारणवेधलना
 सम्पुष्टप्याहाराणामकालजानूद् शुक्लसदंसकानां विसर्पणमू-
 मित्वापयाद्विस्फोटकानां प्रलापना कपटनाट्यस्य पथ्य-
 णाला साधुभावस्य राहुजिह्वा धर्मन्दुमपङ्कसस्य । न हि तं
 पश्यामि यो ह्यपारविनयानया न निर्मलमुपगृहेतं यथा न विम-

महाश्वेता-वृत्तान्तः ।

राजपुत्र, किमनेनानिनिर्वृणुहृदयाया मम मन्दभाग्याय
पापाया जन्मनः श्रुतिं वैराग्यवृत्तान्तेनाश्रयणीयेन भुतेन
तथापि यदि महत्कुसुहसं तत्कथयामि । श्रुयताम् ।

एतन्प्रायेण कल्याणाभिनिवेशिनः श्रुतिविषयमापनिवर्तते
यथा विदुषसन्नम्यप्सरसां नाम कन्यकाः सन्ति । तासां चतुर्दश
कुलानि । एकं भगवतः कमलपानेनमंतसः समुत्पन्नम् । अन्यद्व
पेदेभ्यः सम्भूतम् । अन्यदग्नेहद्रूतम् । अन्यत्पद्मनाम्भूतम् ।
अन्यदमृताम्भयमानादुत्पन्नम् । अन्यज्जलाज्जातम् । अन्य
दर्ककिरणेभ्यो निर्गतम् । अन्यभ्रमामरदिभ्यो निष्पन्नम् ।
अन्यद्रूमेहद्रूतम् । अन्यत्सौदामिनाभ्यः प्रवृत्तम् । अन्यन्मृग्युता
निर्मितम् । अपरं मकरकंतुना समुत्पादितम् । अन्यत् तु दत्तम्य
प्रज्ञापनेरनिप्रभूतानां कन्यकानां मध्ये हे सुते मृतिगर्ष्टा अ
वभूयतुस्ताभ्यां गन्धर्पः सह कुलद्वयं जातम् । एयमेताग्येकत्र
चतुर्दश कुलानि । गन्धर्वाणां तु दशाभ्यः प्राडिन्वयनम्भवं तद्वय
कुलद्वयं जातम् । अत्र मुनेलनयाधिरमंतादांतां पञ्चदशानां
आनृणामधिकां गुणैः वेदश्रुतिप्रदयो नाम समुत्पन्नः । स
चित् सङ्गमप्रियुषनप्रख्यातपराक्रमो भगवता रामेनागुरुभौ-
लिमाङ्गलाश्लितचरणश्लिनेनाम्भुडनेन सुहृद्भ्यर्चनेनोत्पन्न-
प्रभावः सर्वेषां गन्धर्वाणामाधिपत्यमसिन्ननामरोचिनिवयमे-

साहं पितृमयने बालनया कलमधुरप्रभापिनी धीरेय गगन्यागा-
महादहं सञ्चरन्त्ययिदिनस्नेहयोगायासमनोहरं शैत्यमतिनी-
तयती । क्रमेण च कृतं मे वपुषि वसन्त इव मधुमासेन मधुमास
इव नवपल्लवेन नवपल्लव इव कुसुमेन कुसुम इव मधुकण्ठेन
मधुकर इव मदेन नवयौवनेन पदम् ।

अथ सवजनजीवलोकाद्दयानन्ददायकेषु मधुमासदिवसेष्वे-
कदाहमम्यया सह मधुमासविम्भारिनशेभं प्रोत्फुल्लनयनलिन-
कुमुदकुपल्लवकङ्कारमिदमच्छांद सरः स्नानुमम्यागमम् । अत्र
च स्नानार्थमागतया भगवत्या पार्यन्त्या नटशिलानलेषु विलि-
खितानि प्र्यम्भकप्रतिधिव्भकानि यन्दमाना भ्रमरभ्रमुन्नतगर्भ-
केसरजर्जरकुसुमोपहाररम्योऽयं लनामण्डपः, परभूतनखको-
टिपादितकुङ्कुमलनालविष्वग्धिगालिनमधुधारः सुपुष्पिनोऽयं
सहकारतकः, उग्मवमयूरकुलकलकलमीतमुज्ज्वलमुल्लसता शिशि-
रंयं चन्दनपोथिका, धिकचकुसुमपुञ्जपागसूचिनवनदेवताप्रेक्षो-
लनशोभनेयं लनादोला, बहलकुसुमरजःपदलमश्रुकलहंलपद-
लंखमतिरमणीयमिदं तोरनरुतलम् इति स्निग्धमनोहरनगोदंश-
दर्शनलोभास्तिमहदया सह सखीजनेन व्यचरम् ।

एकस्मिन्ना प्रदेशे ऋद्रिति वनानिलेनोपनीतेनिर्मरधिकसि-
तेऽपि काननेऽभिभूतान्यकुसुमपरिमलं विसर्पन्तमनिसुर्चमि-
थानुलिम्पन्तमिथ तर्पयन्तमिथ धूरयन्तमिथ प्राणेन्द्रियमहमह-
मिकया मधुकरकुलैरनुवक्ष्यमानमनाघातपूर्वममानुषलोकोचितं
कुसुमगन्धमम्यजिघ्रम् । कुतोऽयमिन्धुपारुढकुतूहला चाहं
मुकुलिनलोचना तेन कुसुमगन्धेन मधुकरीयाकृष्यमाणा कीतुक-

नरताम्रपिङ्गवरोपजातमणिनुपुल्लभङ्गाद्यहसत्कस्तहंसानि च-
तिचिन्त्यदानीं तस्या दूरदुर्गामनेश्वरीहृतमद्मनोऽपविपुलं घसन्न-
मिव नयन्यममम्, अस्मानुक्तेन सवयसापरं देवतार्चनकुमु-
दाम्युचिभ्यगा तापसकुमारैस्तनुगतम्, अनिमनोदरं स्नानार्-
माणम् मुनिकुमारवयसवयम् ।

तेन च कर्णोपमंसीहर्ता घसन्नदर्शनानन्दितायाः स्मित-
प्रमामिष वनधिया, अत्यमादनागमनार्थलाञ्छाञ्जलिमिष मधुमा-
नस्य, दीपगमोत्तामिव कुसुमलम्ब्या, कृत्तिचान्तरास्नपशानु-
वाग्नीमी, अमृतपिङ्गुनिस्वन्दिनीम्, अद्भुतपूर्वा कुसुममञ्जरी-
मञ्जालम् । अस्या परिभूताम्यकुमुदामोदो मन्वयं परिमल इति
मनसा निधिम्य नं तपोधनपुष्यनमीक्षमाणाहमधिम्यम्—
‘अतो रूपानिष्ठपनिष्ठाद्नेोपकरणोपस्यासीतता विधानुः ।
यत् विभुधनाहुतकपसम्भारं ममयन्तं कुमुदायुषमुत्पाद्य
नदावारातिरिति रूपराशिरयमपरो मुनिमायामयो मकरवेणु-
त्पादितः । अन्ये च स्वबलजगदयनाजम्बुदरं शशिभिर्बं विरच-
यता लज्जोत्तीलायासमयनानि कमलानि शृङ्गता मञ्जापतिना
प्रथममेतद्दाननाकारकरणकौशलाभ्यास वयं कृताः । अन्यथा
‘किमिव हि सद्गुणस्तुविरचनार्थो वारणम् । अतीतं चेद्
यथा विल सपत्ता, बला बलायतो बहुलपक्षे लीयमाणस्य सु-
पुष्पानाम्ना इदिमता वविरापिबतीति । ताः खल्वस्य गमस्तयः
समस्या उपुरिदमाविशन्तीति । कुनोऽभ्यथा रूपाणहारिलि
जनेष्वप्येते भवन्ति कर्तव्यतायेनं स्यादप्यस्य । इति विजितवन्ती

मेघं मामपि नास्ति गुणतो न विद्यते कर्तृकवशात्तां न गणयन्मु-
लमः कुसुमागुणः कुसुमागममद् इव मनुजस्य वदन्ममकरोत् ।

उत्सृज्यतेः नष्टं विष्णुनिधेनेन वदन्ना नष्टमाविशन्तोऽपि
किमपि याचमानेन नष्टायनाम्नां नि वदन्तोऽपि मिथुनं हृदय-
मप्यन्तोऽपि वदन्तोऽपि ननु जगन्तोऽपि नम्यन्तोऽपि ननु मनुजस्य
मनोमतामिमूनां प्रापन्तोऽपि शङ्कामितोऽपि ननु, इति हृदयेऽपि
शङ्कामितोऽपि ननु इति ननु, हा हा किमिदमगाग्रमिति ननु
मनुजकुमारीजनोपनिमित्तं मया मनुजमिति जानातामप्यमम-
कारणानां, स्मृतिनेन लिखितेनोक्तान्तेन मनुजेन मुक्तिनेन केना-
पि विद्युतेन निषण्णमकलाययथा तत्कालादिमन्तेनापदुम्भेनाक-
यितिशक्तिनेनानाव्येयन स्यमप्येतेन वदन् न विमान्यते
किं तद्रूपसम्पदा किं मनसा किं मनसिजेन किमभिनयगत-
नेन किमनुरागेणोपादिदयमाना किमन्येनैव केनापि प्रकारेण-
हमपि न जानामि कथं कथमिति तमतिचिरं व्यसोक्यम् ।
उत्सृज्य मांयमानेन तत्कालमपिमिन्द्रियैः पुरस्तादाकृष्यमाणेन
हृदयेन पृष्ठतः प्रेम्माणेन पुष्पधन्वना कथमपि मुक्तयत्न-
व्याप्तममधारयम् । अनन्तरं च मेऽन्तर्मदनायकाशमिथ वा-
तुमाहितसन्ताना निरायुः श्वासमयनः । स्येदसाललललल
खाक्षालतयागललललल । मकरध्वजनिशितशरानिकरुपनिपात-
स्त्रेयाकम्पत गात्रयष्टिः । तद्रूपातिशयं द्रष्टुमिव कुतूहलाद-
हेम्या निरगाद्रोमाञ्ज्जालकम् । अथेयतः स्येदाम्मसा घातध-
रणयुगलादिषु हृदयमविशद्रागः ।

आसीत् मम मनसि—'शान्तात्मनि दूरीकृतमदन-

तस्य यस्तुनः, किं यदुना मम मन्दभाग्यदौरान्म्यादस्य चेदृ-
 शस्य फलेशस्य विहितत्वात्, तमपि मद्विकारदर्शनापहतप्रैयं
 प्रदीपमिव पवनस्तरलतामनयदनङ्गः । तदा तस्याप्यभिन-
 यागतं मदनं प्रत्युद्गच्छन्निध रोमोद्गमः प्रादुरभवत् ।
 मत्सकाशमभिप्रस्थितस्य मनसो मार्गमिवोपदिशद्भिः पुरः
 प्रधुरां श्वासैः । वेपथुगृहीता प्रथमङ्गभीतेवाकम्पत करतल-
 गताऽक्षमाला । द्वितीयेव कणाविसक्तकुसुममञ्जरी कपोल-
 तलासङ्किर्णा समदृश्यत स्येदसलिलसीकरजालिका । मह-
 र्शनप्रीतिविस्नारितस्य चोत्तानतारकस्य पुण्डरीकमयमिव
 तमुद्देशमुपदर्शयतो लाञ्छनयुगलस्य विसर्पिभिरंशुसन्नामैर्य-
 दृच्छ्याच्छोदसलिलमपहाय विकचकुललयनैरिव गगन-
 तलसमुत्पतितैरुप्यन्त दश दिशः । तथा तु तस्यानिप्रकट-
 या विहृत्या त्रिगुणीकृतमदनावेशा तन्त्रणमहमवर्णनयोग्यां
 कामप्यवस्थामन्यमथम् । प्राप्तप्रसरा चोपसृत्य तं द्विती-
 यमस्य सहचरं मुनिवालकं प्रणामपूर्वकमपृच्छम्—'भगवन्,
 किमभिधानः कस्य ध्यायं तपोधनमुया । जनयति हि मे मनसि
 महर्कातुकमस्याः समुत्सर्पेन्नसाधारणमैरभोऽयमनाघ्रानपू-
 र्णं गत्थः' इति । स तु मामीषद्विहस्यावधीत्—'वाले, किम-
 नेन पृष्टेन प्रयोजनम् । अथ कांतुकमावेदयामि । धूयताम् ।
 अस्ति खलु सक्लत्रिमुपनमस्यातर्कीर्तिर्युदारतया सु-
 रासरनिन्दवृन्दपन्दिनचरणयुगलो महामुनिर्दिप्यलोकनिपा-
 र्श्वेनकंमुनामि । तस्यायमात्मजः । पुण्डरीक इति
 । इयं च सुरसुखैर्मन्यमानात् क्षीरसागरादुद्भूतः

परिज्ञाननामा पादपत्रस्य मञ्जरी । यथा र्वेषा व्रतविद-
 मस्य ध्वजससर्गमासादितयता तदपि कथयामि ।
 यद्यनुदंशानि भगवन्तमम्विवापति र्वेलासगतमुपासितु-
 मरमाकाम्यया सह मन्दनवनसमोपेतायमनुसरधिर्गत्य सा-
 त्मघुमासलम्बोदसलालितदस्नायसम्बया मन्दनवनदेवनया पा-
 त्जातवृक्षममञ्जरीमिमामादाय प्रणम्याभिहितः-‘भगवन्, सक-
 त्रिभुवनदशनाभिरामायास्तथाहनेरस्याः सङ्गोऽयमलङ्कार-
 र्वाद् क्रियताम् । इयमयनंसयित्वासदुत्सलिता समारोप्यतां
 यत्पुष्पितम् । मञ्जरी मयमनां जम्ब पारिजातस्य ।’ इत्येव-
 मिदधानां धायमागमरूपस्तुनिपाद्वपावनमिनविलोचनस्मा-
 नाहार्यव गन्तुं प्रवृत्तः । यथा तु तामनुयान्तीमासोक्त-
 तां देवः क्षणे, क्रियतामस्याः प्रणवपरिमितः । इत्यभिधाय वस्त-
 देवमनिन्दतेऽप्यस्य वरं पूर्णकृता । तदेतन्कार्त्स्न्येन योऽयं
 यथा यथा खास्य ध्वजगदितरं समारुढा तत्सर्वमावेदितम् ।

इत्युच्यति तन्मन्त्र तपोधनयुगा किम्बिदुपदर्शितस्मि-
 ता मामवादात्-‘अपि इदुत्सलित, विमनेन प्रश्नायातेन ।
 यदि रघिनपुरभिषस्मिता गृहनामिषम् ।’ इत्युक्त्या समु-
 पसृत्वात्मायादुपलाद्ववीय मद्वाये ध्वजपुटे तामकरोत् । मम
 तु तत्करतलपरस्त्रामेन तत्क्षणमपरमिष पारिजातवृक्षममय-
 नंसस्याने पुनश्चमासीत् । स च मन्त्रपोलस्येन नरलोहनाहु-
 लिजालकात्कृतलादृशमासां गलिनामपि नाज्ञासीत् । यथाहं
 तामसम्प्राप्तामेव भूतलमश्नमासीं गृहीत्वा सस्रोतं तद्गुणपाय-

नन्मम्यन्धितालापेन शुद्धमयेनापि स्वर्शुगुणमिश्रान्तर्जनयता
धोप्रविशयेणापि रोमोक्तमानुमिनमर्याद्भानुप्रवेगेन मदनधेश-
मन्धेणैवापेक्ष्यमाना तस्याः करतलादादाय तां यत्कल्पटिकां
तस्यामिमाममिनिधित्वामार्यामपश्यम्—

‘दूरं मुक्तालनया विसमिनया विप्रनोन्यमानो मे ।

हंस इव दर्शितायां मानसजन्मा त्वया मोतः ॥

अनया च मे दृष्टया, दिङ्मोहज्ञान्येष्व प्रनष्टधर्मेना यदुल-
निशयेषान्धस्य जिह्वोच्छिद्रत्येष मूकम्येन्द्रजातिरपिच्छिकये-
धातत्त्वदर्शिनो ज्योत्स्नापत्रवृत्त्येयामम्यज्जभाणितां दुष्टनिद्रयेय
त्रिपविह्वलस्य लोकायनिकविचयेयाधर्मदचेर्मदिरयेयोमस्तस्य
दुरावेशक्रिययेय पिशाचप्रहस्य, वोगयिकारोपचयः सुतरा-
मक्रियत स्मरातुरस्य मे मनसः । येनाकुलीक्रियमाणा
सत्तिदिध पूरेण विह्वलतामगमम् । तां च द्वितीयदर्शनेन
कृतमहापुण्यामिवानुभूतसुरलोकवासांमिव देवताधिष्ठिता-
मिव लब्धयशामिव पीतामृतानामिव समासादितत्रलोकद-
राभ्यामिद्रेकामिव मन्यमाना, सनतसन्निहितामपि दुर्लभद-
र्शनामिवातिपरिचितामप्यपूर्वामिव सादरमाभाषमाणा, पार्श्वो-
पस्थितामपि सर्वलोकस्पोषणवस्थितामिव पश्यन्ती, कपोल-
योरलकलताभङ्गेषु च सोपग्रहं स्पृशन्ती, विपरीतमिव
परिजनस्थामिसम्बन्धमुपदर्शयन्ती, ‘तरलिके, कथय कथं
स न्यया दृष्टः, किं किमभिहितासि तेन, कियन्तं कालमव-
स्थितासि तत्र, कियदनुसरधस्तानसावागतः’ इति पुनः पुनः

येनाव्ययधानायां भूमाधेय तस्यान्तिके समुपाविशम् । अथ
मुहूर्तमिथ स्थित्वा किमपि विषद्भुरिष स तस्यां मत्समीपो-
पविष्टायां तरलिकायां चक्षुरपानयत् । अहं तु विदिताभिप्राया
दृष्ट्यैव 'भगवन्, अव्यतिरिक्तेयमसच्छरीरादशङ्कितमभिधी-
यताम्' इत्यवोचम् ।

एवमुक्तञ्च मया कपिञ्जलः प्रत्यवादीत्—'राजपुत्रि, किं
वर्षीमि । पागेष मे नाभिधेयविषयमयनरति प्रपया ।
तु कन्दमूलफलाशी शान्तो घनपासनिरतो मुनिजनः ।
कायमनुपशान्तजनोद्यितो विरणेपमोगाभिलाषकृतुषो मग्न-
प्रविधिघयिलाससङ्गटो रागप्रायः प्रपञ्चः । सर्वमैधानुप-
रधमालोक्य किमारब्धं द्रव्येन । अयनेनैव खलूपहासारपद-
हामीध्वरो नयति जनम् । न जाने किमिदं वरकजानां सदृश-
मुनाहो जटानां समुचिनम । किं नपरोऽनुकूपमाहोनिशमो-
पदेशाङ्गमिदम् । अहूयैवं विदम्बना । केवलमवश्यकधानीयमि-
दम् । अपर उपायो न दृश्यते । अस्या प्रतिश्रित्या नोपलभ्यते ।
अस्यच्छृणुं जालोक्यते । अस्या गतिर्नास्ति । अकल्पमाने
व महाननयोपनिपातो जायते । प्राणगन्ध्यागेताति रक्षणीयाः
मुदुदसव इति कथयामि । अस्मि मय्याः समुत्तमेष न मया
तथा निष्ठुरमुपदर्शितोपांतादिहितः । तथा अतिप्राय
गन्ध्याय नस्मात्प्रदेशादुपशान्तमग्न्युदग्दृष्टुमाधययोऽभ्य-
देशमगमम् । अगवानायां मय्यां मुहुर्ममिथ स्थिरीकरी
मयमिदानीमावर्तनीति नानाविधैः प्रतिनिवृत्त्य विदया
अस्तिविप्रदृष्टं प्रवेशं व्यनोक्तयम् । यावत्तत्र तं नात्रात्मा-

वीथ मे मनस्येषम्—'किं नु मदनपरायसचित्तवृत्तिलामेषा-
नुसरमानो भवेत्, गतायां च तस्यां लक्ष्यचेतनो लब्धमानो न
शक्नोति मे दर्शनपथमुपगन्तुम्, आहोस्मिन्नुपितः परित्यज्य
मां गतः, उनामिष्यम्यामेव प्रदेशमन्यमितः समाधिनः स्यात् ।'
एतेष्व विवक्षयन्बक्षिश्चालमनिष्टम् । तेन ॥ जन्मनः प्रभृष्यत-
भ्यस्तेन तस्य सणमन्यदर्शनेन दूषमानः पुनरचितयम्—'स
बदाचिर्दयम्वलनपिलतः किञ्चिदनिष्टमपि समाचरेत् । न हि
किञ्चिन्न विमने द्विषा । तत्र युक्तमेवमेकाकिम् कर्तुम् ।' इत्य-
वधायः स्वेष्टुमादकमवरयम् । अमिष्यंश्च यथायथा नापश्यं तं
तथायथा सुहृन्नेहवानरेण मनसा तत्तद्व्योमनमाशङ्कमा-
नलललनागादनानि चन्दनयोधिका लनामण्डपास्तदकृतानि
च धांसमारो लिपुलमिनलनो दक्षदृष्टिः सुचिरं व्यचरत् ।

इधैकस्मिन्सरःसमीपमिति निरन्तरतया कुसुममय इय
मशुहरमय इय परभूतमय इय मयूरमय इयानिमनोहरे
धसलज्जामभूमिमुने लनागदने कृतायस्थानम्, उत्तुष्टसकल-
ध्यासरतया लिखितमियोधोर्ध्वमिव क्लम्यितमियोपरतमिव
प्रसुप्तमिव योगसमाधिस्थमिव, प्रभातचन्द्रमिव पाण्डुरतया
परिगृहीतं, निदापगङ्गाप्रवाहमिव अशिमानमागतम्, अन्तर्गता-
नलं चन्दनपिटपमिव म्सायन्तम्, अन्यमिधादृष्टपूर्वमिधापरि-
चितमिव अगमान्तरमियोपगत रूपान्तरंशेष परिणतम्, आदि-
ष्टमिव मदाभूताधिद्वितमिव ब्रह्महोतमियोन्मत्तमिव परा-
यसचित्तवृत्ति परं केटिमधिकूर्तं मन्मथापेशस्व, अतमिहेष-
पूर्वाकारं तमदमद्राक्षम् ।

सहस्त्रितयाजिनि सरोजिनीजीयिनेभ्वरे चक्रयात्रमुहदि सयिन
 होदिनायमाने पश्चिमाशामुने, हरितायमानेषु कमलानेषु,
 स्नायमाने पुर्यदिग्माने, पातालपट्टकन्दुनेण महाप्रलयजमधिप
 पूरेणैव तिमिरेणायुष्ठम्यमाने जीयलोके, किदुर्नयनामृदा ताम्र
 तरलिकामपृच्छम्—‘आय तरलिके, कथं न पश्यसि इदमा
 मे हृदयमप्रतिपत्तिविह्वलानि चेन्द्रियाणि । न स्वयमप्यपि
 तथ्यमलमसि ज्ञातुम् । उपदिशतु मे भयनी यदत्र साम्प्रतम्
 अयमेवं त्यत्समक्षमेधामिषाय गतः कपिञ्चलः । यदि तापदिन
 कल्पकेषु विहाय लज्जामुन्मृज्य धैर्यमथमुच्य विनयमचि
 यित्या जनापवादमतिव्रज्य सदाचारमुल्लङ्घ्य शीलमवगण
 कुलमङ्गीकृत्यायशो रागान्धषुचिरननुशान्ता पित्राननुमोदि
 मात्रा स्वयमुपगम्य प्राहयामि पाणिमेधं गुरुजनातिक्रमा
 धर्मो महान् । अथ धर्मानुरोधादितरपक्षायलम्बनद्वारेण मृत
 मङ्गीकरोम्येवमपि प्रथमं तावन्स्वयभागतस्य प्रथमप्रणयिनस्य
 प्रमथतः कपिञ्चलस्य प्रणयप्रसरमङ्गं, पुनरपरं यदि क
 चित्तस्य जनस्य मत्कृतादाशमङ्गान्प्राणुपिपत्तिदयजायते तदा
 मुनिजनपथजनितं महदेनो भवेत् ।’ इत्येवमुच्चारयन्त्यामं
 मध्यासन्नचन्द्रोदयजन्मना विरलधिरस्तेनालोकेन वसन्तवनर
 जिरिष कुसुमरजसा धूसरतां घासवो दिगयासीत् । शनैःशनैः
 चन्द्रदर्शनान्मन्दस्मिताया दशनप्रमेय ज्योत्स्ना निष्पतन्ती ति
 शाया मुखशोभामकरोत् । तदनु रसानलादघनीमवदायो
 प्यता शैवफलमण्डलेनेव रजनीकरधिम्येनाराजत रजनी, क्रमे

यः सकलजीवलोचननन्दकेन समुपाकट्टराग्रेण धौधनेनेषारोहना
शशिना रमणीयतामनीयत यामिनी ।

अथ तं मत्पासयसमुद्बिद्रुमप्रभापाटलितमिषामिनयोद्-
गरागलोहितं रञ्जनिकरमुदितं विलोचयन्त्यर्ज्यलितमश्मान-
लाव्यन्धकारितदृष्ट्या तटलिकेतसद्विधिपुनःशरीरापि मन्मथ-
हस्तपतिनी चन्द्रगतनयनापि मृगयुमालोक्यन्ती तन्मृगम-
चिन्तयम्—‘एकत्र खलु मदनमधुमासमलपमाकनप्रभूनयः
समस्ताः, एकत्र धार्यं पापकारी चन्द्रदन्तो न शक्यते
लोडुम् । इदमतिदुर्घिषदमदनपेदनानुरं य मे इदम् ।
अस्य चोद्गममभिर्द् सखाद्व्यरमस्तस्याङ्गार्यः शीतार्तस्य
तुपात्पानो विषस्फोटमुर्ध्निदृश्य कम्पसर्पदंशः ।’ इत्येवं वि-
चिन्तयन्तीमेव चन्द्रोद्घोषनीता कमलपनमलानिनिद्रेष सुन्दरा
मा निर्मालितलोचनामवागीत् । अचिरेण य सम्प्रान्ततर-
लिकोपनीताभिद्यन्तघर्षाभिसालयुक्तानिर्लभ्योपसम्पसंज्ञा ता-
मेपाशुलाशुलां मुनेनेकाधिष्ठितां विषादेन भग्नसाटाविभूतप्र-
थचन्द्रकान्तमलिशलाकामविच्छिद्यपाप्मजलधाराभ्यकारितगुलीं
कृतीं तटलिकामपरयम् । उम्मीलितलोचनार्त्ता य मां एता
कनपादप्रतामा चन्दनपद्माद्रेण करयुगलेन बद्धाञ्जलिस्थादीद—
‘भार्गुदारिके, किं लज्जया गुरुजनापेक्षया वा । प्रतोद, मेपय
माम् । भानयामि ते इदमदयितं जनम् । अतिष्ठ इदं वा
तत्र गम्यताम् । जनः परमसमर्थासि शोडुमिमे मयसचन्द्रोदय-
विजृम्भमाष्टोत्थसिवाशनमुदधिमिद मकरविद्रुम् ।’ इत्येवं-
वादिनी तामघोषम्—‘उम्भते, किं मम्भयेन । नन्यथ सर्व-

विकल्पानपहरन्सर्वोपायदर्शनान्युत्सारयन्सर्धानन्तरायानन्तरय-
न्सर्वसन्देहानपनयन्सर्वशङ्कास्तिरस्कुर्यैषत्रामुन्मुलयन्त्ययमभि-
गमनलाघवदोषमागृह्यन्कालानिपातं परिहरन्नागत एव मृत्यो-
स्तस्यैव वा सकाशं नेता कुमुदयान्वयः । तदुत्तिष्ठ यथाकथञ्चि-
दनुगमनेन जीविता सम्भाषयामि हृदयदयिनमायासकारिणं
जनम् । इत्यभिदधाना मदनमुच्छ्वान्निदयिद्वनैरद्वैः कथञ्चिदप-
लम्ब्य तामेयोदतिष्ठम् । उवाचिनायाश्च मे दुर्निमित्तनिषेदश्च-
स्पन्दन दक्षिणं मोचनम् । उपजातराद्धा थाचिन्नयमिदमपरं
किमनुपदिशं दीप्तेनेति ।

अथ नातिदूरोद्गतेन त्रिभुवनप्रसादमहाप्रणालानुकारिणा
शुभागलिलप्रधानिष यद्वा चम्पनरगनिर्भरनिकरानिष हारता
श्येनगङ्गाप्रवाहप्रहस्राणीय यमनागुनगागराणूतानियोदित्तिना
चम्पमगङ्गलेन प्लाव्यमाने ज्योत्स्नाया भुयताम्नरासे, श्येनग्रीव-
निशाममिव शोभनोक्तदशंनसुलमिथानुभवनि जने, प्रतिगयन-
मङ्गनात्रनेन विकचकुमुदगन्धेयम्पुनोर्द्विद्वयमाङ्गेषु चम्प-
द्वयार्णेषु, प्रतिकुमुदमात्रमभुक्कर्मगङ्गलानु प्रपुष्पमानासु
मननदीर्घिकाकुमुदिनीषु, शशिमणिप्रणालनिर्भरे प्रमोदगुणर-
मयूररवररसे प्रदोषममये गृहीतविशेषदृशुगनाम्बुलाङ्गाग-
पट्टयामणूणां मर्लिकयानुगम्यमाना मेनेषु गुच्छार्निदिनेन
विज्जिदाशयानचम्पनललाटिकालप्रभूतपद्मलालसेन चम्पनरा-
चम्पङ्गरागनेनेन्द्रा नदीषु च तथा चम्पङ्गनपातुमातया
चम्पङ्गिन्वर्णुद्विषया च नातिज्ञानमत्रया नयरागस्तस्मिन्नि-

कण्डामरणीकृतेन च मृणालवलयेन रज्जनिकरकिरणपाशेनेव
संयम्य लोकान्तरमुपनीयमानम्, कपिञ्जलेन महर्शनादमलस्य-
मित्यूर्ध्वहस्तेन द्विगुणीभूतघाणोद्गमेनाक्रोशता कण्डे परिभ्रुतं
तदक्षणापक्रान्तजीविनं तमहं पापकारिणी मन्दभाग्या महा-
भागमद्राक्षम् ।

उद्धृतमूर्च्छार्न्धकारा च पातालवलमिधायतीर्णा तदा काह-
मगमं किमकरयं किं व्यसपमिनि सत्यमेव नाज्ञासियम् ।
असद्यश्च मे तस्मिन् लणे, किमनिकठिननयास्य मूढहृदयस्य,
किमनेकदुःखसहस्रमहिष्पुनया हनशरीरकस्य, किं विहितनया
दीर्घशोकस्य, किं भाजननया जन्मान्तरोपासस्य दुष्टनस्य,
किं दुःखदाननिपुणनया शृङ्गरीयस्य, किमेकान्तपामनया
दुरात्मनो मन्मथहनकस्य, केन हेतुना नैद्रव्यशुद्धिं न नदपि
न हानयतो । केवलमनिचिरात्तप्यचेतना दुःखभागिनी यज्ञा-
यिथ पतिनमसहायकदहमानमात्मानमयनी विचेष्टमानमप-
श्यम् । अधश्चाना आसम्भायनोर्यं तत्तस्य मरणमागमनञ्च
जीयितुमुपयाय 'हा हा किमिदमुपनयनम्' इति मुक्तार्जुनादा, 'हा
अस्य, हा तान, हा सख्यः' इति व्याहृत्स्नी, 'हा नाथ, जीयित-
निश्चयन, आश्चर्यं क मांमेवाकिनीमशरणामकरणं विमुष्य
यामि, पृच्छ नरनिर्द्धं त्यक्तं मे मया पानुमृतायस्या, युगात्-
भीतो दिवसः, मग्नोद्, सद्यश्चानय,
दुर्गम विनोदय, पूज्य मे मनोरथम्,
... बाणाभ्यगतिशामि
... विमिति न

करोषि इयाम्, कथय विमपराद्धं किं वा मानुषिणं मया कस्यां
 वा मातायामादृतं कस्मिन्वा स्वदनुकूले मामिरनं येन कुपितो
 दासजनमकारणापरित्यज्य मञ्जय विभेषि कैामीनात्, धली-
 कामुरागप्रनारणकुञ्जलया किं वा मया धामया पापया दाह-
 मयापि प्राणिवि, हा इनास्ति मन्दभाषिनी, कथं मे न त्वं न
 तानो न धिनयो न दम्पुर्गो न परलोचः, धिदमां दुष्पूजका-
 रिणो यस्याः हृजे तयेयमीदृशी दया वर्जने, नास्ति मत्सदृशी
 नृयसदृया दाहमेवंविधं भयन्नमुपयुज्य गृहं गतवती, किं
 मे गृहेण, किमम्बया, किं वा तानेन, किं दम्पुभिः, किं परिजनेन
 वा, वमुपयामि शरणम्, अयि ईष कुर्याद दयां विहाययामि त्वां
 वेदि दयितदक्षिणाम्, भगवति भयितस्थने, बुद्ध कुर्या पादि
 धर्मितामनायाम्, भगवन्मो वनदेयताः, प्रसीदत प्रपद्यतास्य
 प्राणान्, अथ वासुधंटे, सबलसंभानुमदजननि रक्षति, विमर्धे
 कामुचम्पसे, तान कैलास, शरणागतस्ति ते कुर्याद दयानुताम्,
 हृयेतानि धाम्यानि च व्यामोक्षली, कियञ्च समरामि मृद-
 गृहीतेषाविद्देवोमत्तेव भूतोपहतेव व्यसपम् । उपर्युपरिपरि-
 पतिनमदनजलधारानिकरच्छलेन विसीयमानेष दयनामिष
 मोयमाना जलाकारेणैवाभ्योक्रियमाणा, प्रसापाक्षरैरपि इरान-
 मयुगमिषरानुगमनया साधुपारैरिष निष्पन्नभिः, तितेरद्वैर-
 व्याधित्वादिगतिनुरुरुमनया मुक्तबाण्यजसदिन्दुनिरिषाम-
 रणेरपि प्रसूतविमलमतिचिराभुनया प्रद्वैतैरिषोपेता,
 तज्जीवितावेषाद्यमरलाय रपूरवन्ती, मूलस्यापि तर्पायना
 हृदयं प्रवेष्टुमिषेष्टुस्ती, करणत्वेन कपोतयोत्तरधामचन्द्र-

श्येतज्जटामूले च ललाटे निहिनसरसविसयोश्चांसयोर्मलयज-
 रसलवटुलितकमलिनीपलाशावगुण्डिने च हृदये परामृशन्ती,
 'पुण्डरीक, निष्ठुरोस्येवमथार्ता न गलयसि माम्' इत्युपालम-
 माना, मुहुर्मुहुरेनमन्वनयं मुहुर्मुहुः पर्यंचुम्यं मुहुर्मुहुः कण्ठे
 गृहीन्वा व्याक्रोशम् । 'आः पाप, त्वयापि मन्त्रन्यागमनकालं
 यावदस्यासयो न रक्षिताः' इति तामेकावलीमगर्हयम् ।
 'अपि भगवन्, प्रसीद अयुजीवर्यैतम्' इति मुहुर्मुहुः कपिञ्जलस्य
 पादयोरपतम् । मुहुर्मुहुश्च तरलिकां कण्ठे गृहीन्वा प्राददम् ।
 अद्यापि चिन्तयन्ती न जानामि तस्मिन्काले कुतस्तान्यचि-
 न्तिताभ्यशिक्षितान्यनुपदिष्टान्यदृष्टपूर्वाणि मे हतपुण्यायाः
 कृपणानि चादुसहस्राणि प्रादुरभयन्कुतस्ते प्रलापाः कुत-
 स्ताभ्यतिकरणानि वैङ्गव्यवदितानि । अन्य एव स
 प्रकारः । प्रलयोर्मय इयोदतिष्ठन्नन्तर्वाप्पवेगानाम् । जलयन्त्रा-
 र्शीधामुप्यन्ताधुप्रवाहाणाम् । प्ररोहा इव निरगच्छन्प्रलापा-
 नाम् । शिलरशनानीवावर्धन्त दुःखानाम् । प्रसूनय इयोद-
 पाद्यन्त मूर्धानाम् ।

ततश्च तथाभूते तस्मिन्प्रयस्यान्तरे मरणैकनिश्चया त-
 तद्बहु विलस्य तरलिकामग्रयम्—'अयुत्तिष्ठ निष्ठुरहृदये, कि-
 यद्रोदिति । काष्ठान्याहन्य विरचय चिनाम् । अनुसपमि जी-
 विनेश्वरम्' इति । अत्रान्तरे ऋतिनि चन्द्रमण्डलविनिर्गणे
 गगनादपतोद्यं केयूरकोटिलग्नममृतमेतपिण्डपाण्डुरं पयन-
 तरलमंशुकोत्तरीयमाकर्ण्यनुमयकर्णान्दोलितकुण्डलमणिप्रमानुर-
 णणहृदस्थतः स्थूलमुक्ताफलनया तापगण्डमिव प्रविन-

मनितारं हारमुरसा दधानो धवसदुकुलपद्मधवलितोष्णी-
 यमन्धिरसिद्धलनीसनुःदिसनुःस्तलनिकरनिचितमौलिःकुञ्जकुमुद-
 कण्ठपूरः । कुन्दमपत्रलतालाम्बिर्नासदेशः कुमुदधवलदेहो
 महाप्रमाणः पुरुषो महापुङ्गवस्तपोपेनो दिव्यावृत्तिः
 स्वच्छवारिधयसेन देहप्रभावितालेन सातयत्रिय दिगन्त-
 राण्ययोदिता च शरीरतः सृष्टा शिशिरेण शीतज्वरमिय
 जनयनामृगसीकरनिकरघर्षेण नुगारपटलेनेवानुलिम्पनोशी-
 र्धन्वनरसच्छटाभिरियासिञ्जन्तयनकरपीपराभ्यां पादुभ्यां
 मृत्तानधपलाङ्गुलिभ्यामतिशीतलस्पर्शाभ्यां तमुपरतमुत्-
 सिङ्गदुग्दुभिनादगम्भांरेण स्वरेण 'वत्से महार्घेने, न परि-
 त्याज्यास्त्यया प्राणाः, पुनरपि तयानेन सह भविष्यन्ति समा-
 गमः' इत्येवमादृतः पिनेयाभिषाय सर्वधानेन गगनतलमुद-
 पतत् । अहं तु तेन ध्वनिजरेण समया सयिस्मया सर्वानु-
 का बोध्मुनी विमिदमिति कपिब्रह्मपृच्छम् । अतो नु
 सर्वस्रममदत्त्येषोऽपरमुदतिष्ठत् । 'दुरात्मन्, क मे वयस्यमपहृत्य
 गधदसि' इत्यभिषायोन्मादः सञ्जातकोपो दधन्सयेगमुत्तरीय-
 यद्वकलेन परिकरमुत्पन्नं तवेवानुसरयन्तारिसमुदगात् ।
 परयन्त्या एव च मे सर्वं एव ते तारागणमभ्यमधिशू ।

मम तु द्वितीयेष्वेव शिष्यममरत्नेन कपिब्रह्मगमनेन द्विगु-
 णीकृतयोकायाः शुनरामदीर्घत इदमम् । विचित्रंयतामुदा
 च तरतिशामप्रथम्--'अयि न जानासि किमेतद्' इति । सा
 नु तदवलोक्य स्त्रीस्यभावकतया तस्मिन् लोके योकाभिमा-
 धिता भयेताभिमुना वेपमानाङ्गपहिर्मम मरणात्

पराकीं विप्रणहदया सकलमवादीत्—‘मर्तुं दामि
 जानामि पापकारिणी । किं नु महदिदमाश्चर्यम् । अ
 कृतिरेष पुरुषः । समादयासिता चानेन गच्छता सानुर्गम
 मर्तुं दारिका । प्रायेण धैर्यविघा दिव्याः स्वप्नेऽप्यविसं
 भवन्त्याकृतयः । किमुन साक्षात् । न चाल्पमपि विचा
 कारणमस्य मिथ्यामिधाने पश्यामि । अतो युक्तं विचा
 नमस्माद्याणपरित्यागव्ययसायान्नियतं पितुम् । अतिमह
 दमाशवासस्थानमस्यामयस्थायाम् । अपि च तमनुस
 रय कपिञ्जलः । तस्मान्कुतोऽयं को वायं किमयं धाने
 पगतासुदक्षिण्य नीतः क्व वा नीतः कस्माच्चासम्माधनं
 मुना पुनः समागमाशप्रदानेन मर्तुं दारिका समाश्वा
 सर्थमिदमुपलभ्य जीवितं वा मरणं वा समाचरिष्यसि ।
 लंभं हि मरणमप्यवसितम् । पश्चादप्येतद्गविष्यति । न जी
 विञ्जलो मर्तुं दारिकामदृष्ट्वा स्यास्यति । तेन तन्प्रत्यागमन
 पथयोऽपि तावद्विद्यन्ताममी प्राणाः ।’ इत्यभिदधाना पा
 र्श्वे न्यपतत् । अहं नु सकललोकदुर्लङ्घ्यतया जीवितवृ
 क्षुद्रतया च श्रीस्यमायस्य तथा च तद्वचनोपनीतया दुरा
 गदृष्टिः कया कपिञ्जलप्रत्यागमनकाङ्क्षया च तस्मिन्काले
 युक्तं मन्यमाना नेत्सृष्टवती जीवितम् । आशया हि किमि
 क्रियते । तां च पापकारिणीं कालरात्रिप्रतिमां धर्पसह
 माणां यातनामयोमिथ दुःखमयोमिथ नरकमयोमिवाग्नि
 मिपात्सन्ननिद्रा तयैव क्षितिनले विचेष्टमाना रेणुकणधू
 रधुगलाद्रंकपोलसन्दानितं विमुक्तव्याकुलीः शिरोरुद्धैरपश्यत्

निर्दयायस्त्रजर्जरस्यदृष्टयसामेल कश्चिदं तस्मिन्नेव तरस्नीरे
तरतिवाञ्छिनीयां स्यात् सपिनयतो ।

प्रत्युत्तलि स्यात् तस्मिन्नेव तरति स्नात्वा हननिश्चया
ताम्रीत्या तमेव कमण्डलुमादाय ताम्येव च यद्वत्तानि तामेवा-
समालां पृष्टीत्या पुष्टा निःसारतां नंसारस्य, ज्ञात्वा च मन्त्रपु-
ण्यतामात्मन, निरूप्य चाप्रतीकारदादृष्टतां व्यसनेपनिपातानाम्,
आकलन्य दुर्निवारतां योकरय, हृष्टा च निम्बुरतां ईषय, विना
विद्या आनिबहुलपुत्रतां स्नेहरय, भाषयित्वा चागित्यतां सर्व-
भाषानाम्, अयधाय चाकावडभङ्गुरतां सर्वदुस्वानाम्, अविना-
शय्य तानमग्नीं च, पतिष्यत्य सह परिजनेन लललवम्बुपर्णां,
निषाय विषयशुभेभ्यो मन्त्रा, संयम्येन्द्रियाणि पृष्टीनमत्यथर्क्य
द्वेयं वेत्तोपयनाथमनाथशरणाग्निं शरणाग्निनी रथापुमाधिता ।
अपरेणुध कुतोऽपि लमुपलब्धवृत्तास्तरनात सहाम्बधा सह
बम्बुपर्णोलागाय सुधिरं कृताकम्बरनीरैर्यथापि रथधर्माभिध
बहुभिष्परेणैधानेकप्रकाशे परिसाम्यनीध नामाविधेर्हृदागम-
नाथ मे महास्तं यत्तमकरोत् । यदा य मेयमस्मादुप्यवसाया-
त्तथाक्षिर्पि शपयते व्यावर्तं विनुमिति निश्चयमाभिगतयादनश
निराशोऽपि दुस्त्रयजनया बुद्धिगुणेदृश्य पुनः पुनर्मया विरुज्य-
मानोऽपि बहुन्दिपतामिरयथा शरीरक यथात्तरंयमानदृष्टो
पुद्गलयाशीत् । यते च ताने ततः प्रभूनि तस्य जनस्याधुमोसदा-
भेण बिल हनकतां द्योयन्ती तदनुरागहृष्टमिदमपुण्यवद्वलम-
मिनल अममल्लभूलमनेव बलेयायासहृष्टनिशयं
बहुविधैर्निपमयतीः सपयतो बम्बरक

जपव्याजेन तद्गुणगणानि च गणयन्ती त्रिसन्ध्यमत्र सप्तसि
 स्नानमुपस्पृशन्ती प्रतिदिनमर्चयन्ती देयं ज्यम्बकमस्यामेव गुहायां
 तरलिकया सह क्षीर्घण्योक्तमनुभवन्ती चिरमवसम् । साहमेवं-
 विधा पापकारिणी निर्लक्षणा निर्लज्जा क्रूरा च निःस्नेहा च
 नृशंसा च गर्हणीया निष्प्रयोजनोत्पन्ना निष्फलजीविता निरव-
 लम्बना निःसुखा च । किं मया दृष्टया पृष्टया वा कृतब्राह्मण्यध-
 महापातकया करोति महामाग ।

मेति is significant, implying the flight or flying state of the flamingoes, and thus connecting them with the sky. Flamingoes, with the poet's convention, migrate to the lake *Manasa* during the rains when water on the places is turbid and return with the clearing of the water in autumn, and it is this returning that is meant by the flight in question. For the flight of such birds in rows of *मेनोदम्पाद्विरम्भ-
क्षिप्ततमो लोलकम्भः । सारसो वक्रविह्वलः । क्विदुन्वमिगतमो न-*
R 141

S 20 *इतुष्टाव**—Expond *इतुर्ता एता*, the compound being neuter by *ताव इतुष्टे* (P II. 4. 22). The reading *इतुष्टाव** should be construed as *इतुष्टाव + ता**, for the simple reason that no perceptible shade can be offered by a single sugarcane, in which case alone *ताव* can retain its feminine form. *गुणोदयम्*—A *गुणोद* Expond : *गुणैश्च वदधो वदध तन्* Prompted by his virtues *साहसावचोदयतम्* "सा कुशाग्र-
बाहवाद् वभूति कपोद्वान् कषायकगवः । इन्द्रविजयेच्छादिः । स विद्यते वदध तन् ।"—*Valabha*. *शरितोत्थः*—Peasant girls watching rice fields

S 21 The words *वसन्तार* and *पुष्पुदे* carry each a second sense in their implied connection with *नमः* and *जम्भः* respectively. The limpidness of water in autumn is traditionally connected with the rise of the star Canopus (*जम्भारव*)

■ 22. *सरोरताः*—Wild with rot. *कुम्भमुद्राः*—*कुम्भमुद्र-
कम्भीति* । 'इति कुम्भे क्विचिदो.' इति क्वरपरवचः । कीकागेदम्—
'*विज्ञानसमगम्*'—*Malinatha अनुवाकः*—Imitated. *सरोक्षाः*—*दक्षन्*
(a bull) preceded by *सह* and *कृद्* is a *सर्वेष्टाव* gets the
समाप्तान्ति इह. The epithets (in the first half) in their applica-
tion to *तद्वच* may be modified respectively, after M., as
वसन्तारवतः, *पुष्पवतः* and *वसन्तारवतः*.

व विनयेषु दासं नामाप्रतिदृष्टिः। तेन हीनः सत्तेजःपटविशाल्योर्ध्व-
नयोरन्ध एव अन्तुर्यदयेनेष्वसामर्थ्यान्। D. K. VIII. चाक्षेप-
अभेदे काणे मृषीषा like चाक्षेपेन अनवान्. The meaning is that he
was fair-eyed with a deep insight into science.

S. 14. वार्धिश्रीः—Royal splendour (वार्धिः = a king).

S. 15. प्रतापः—Means both 'heat' and 'glory.' इतरे—
Pervaded. A कृत् form (third person, singular) of अन् with वि.

S. 16. वारिदं वज्रः—The rainbow. संव्यास—Withdrew
जैत्रम् (जेतृ+जन्)—Victorious. वरां. कौ—Wielding their bows
by turns.

S. 17 The compounds in the first half will, with
विभक्तिविपरिणाम, be construed with तम् as well, and
the components in the two cases will stand respectively in the
relations of identity and comparison, identity in the case
of अन् and comparison in the case of तम्.

S. 18. अनुपपत्ताम्—Of those having eyes (i.e. with power
to enjoy a beautiful sight).

S. 19. The implication of the verse is that Raghu's
fame pervaded the three worlds—भूः, भुवः and स्वः, and this
can be brought out thus. The whiteness of the liluv
flamungoes and stars is ascribed poetically to the influence
of Raghu's fame (fame being poetically white). This presup-
poses the coherence of the fame with those objects and
coherence (of course simultaneous) of a thing with objects in
different regions can only mean its coextension with those
regions. The point why other objects in the same regions
were not similarly influenced by the fame will find its
explanation in a law by which response is possible from
objects that have a capacity for it. इदंमि—The word

श्रेयि is significant, implying the flight or flying state of the flamingoes, and thus connecting them with the sky. Flamingoes, with the poet's convention, migrate to the lake Minasa during the rains when water on the plains is turbid and return with the clearing of the water in autumn, and it is this returning that is meant by the flight in question. For the flight of such birds in rows of श्रेणीरन्वाद्भिरन्व-
द्विप्लवङ्गो गोपवन्धुः । सागरो वक्रनिर्गुहिः कश्चिदुन्वमिच्छामसौ ॥—
R. 1. 41

S. 20. इष्टुच्छावः—Explain इष्टुर्ना छाव, the compound being neuter by छाव कादृश्ये (P. II. 4. 22). The reading इष्टुच्छावः should be construed as इष्टुच्छाव + ना, for the simple reason that no perceptible shade can be offered by a single sugarcane, in which case alone छाव can retain its feminine form. तुलोरवम्—A = तुलोरि. Explain तुलोरम् वरवो वरुव दम्. Prompted by his virtues कादृशान्वयोद्भासम् “आ कुशलाद् कादृशान् प्रयुति वयोद्भासः कदाप्रसङ्गः । इन्द्रविश्वेभ्यारिः । स विद्यते वरवत् ।”—Vallabha. काञ्चिमोरः—Peasant girls watching rice fields

S. 21 The words प्रसवाद and वृक्षुने carry each a second sense = their implied connection with सम; and कश्चि- respectively. The lusciousness of water in autumn is tradition- ally connected with the rise of the star Canopus (अस्तव)

S. 22 वरोरवाः—Wild with rut वृक्षमुद्गाः—वृक्षान्मुद्-
गन्तीति । ‘वदि वृक्षे वृक्षिरोः’ इति छत्राश्रयः । लीलाशेखरम्—
‘विहाराश्रमम्’—Mallinatha. अनुप्रसूः—limited. ब्रह्मेश—ब्रह्म
(a bull) preceded by ब्रह्म and ब्रह्म in a कर्मवाच्य द्वे the
सामानाधिकरण्ये. The epithets (in the first half) in their applica-
tion to वरुव may be modified respectively, after M., as
वरसाहवतः, वृक्षुपतः and वरसम्भवतः.

S. 23. मद्गतनिविधिः—A शृङ्गोद्भि. 'उपमानाद्य' इति समासात् इत्यादि. मद्युक्तिः—'आह्वयिष्ये मेराद्य नैत्राभ्यां च मद्युक्तिः' इति शाङ्कराचार्ये. The discharge through all the seven outlets points to the superior breed of Raghu's elephants.

S. 24. गन्धः—Fordable, shallow. आशुयान—Dried. कृषेः प्रथमम्—The foremost (constituent) of the (three-fold) regal power. The three constituents are प्रभाव (majesty), मन्त्र (ministry) and उत्साह (army). The facilities offered by autumn acted as an incentive to Raghu's expedition.

S. 25. नीराजनम्—'नीराज्य (आस्त्युत्थम्) यजनं (धेनु) यत्र नीराजनम् आरात्रिकमित्यर्थः । तत्राद्यवृत्तान् तत्राजः प्रजापत्यमेव नीराजनमिति कुर्वन्तीत्याद्यः'—Sumativijaya. प्रदक्षिण ..रहो—'इहः प्रदक्षिणगतो ह्यमुदन्त्यश्चार्त्रो समुद्राद्यन् वयसां करोति ।' इत्युक्तमाहवप्राकाशम्—31.

S. 26. गुप्तगुप्तप्रवृत्तः—Having guarded the metropolis (मृत्) and the frontier (प्रवृत्त). गुह्यार्थिनाः—'गुह्यवृत्तगुः सेनया श्लिष्टवृत्तयो वा'—Mallanatha. अवर्णितः—Attended by an auspicious rite. 'अथः शुभावरो विधिः'—इत्यमरः । अविधिं यत्नम्—'मौलिं मृत्वा अमुकं विधिं दिवशादिविदे वयम्'—इत्यमरः ।

S. 27. वयोवृद्धाः—It is not necessary that the strawing should be made always by elderly women on such occasions. Thus—अवाकिन् अमनाः समुद्राद्यन्कारेति वीरवृद्धाः ।—Raghu, II. 10. The word वयस् is always used in the plural. The second half of the verse contains an allusion to मयुप्रवृत्तः इति—किमुक्तिः.

S. 28. लुब्धः शार्ङ्गवर्द्धितः—The लुब्धः referred to was already tested by Raghu's encounter with Indra in canto III. (शार्ङ्गवर्द्धितः—a name of Indra). अदिताद् ..केतुभिः—

For, the wind being favourable the flags pointed towards the front sign—An enemy

S 30 □ 'बहुमतं विष्णुर्देव विहीनमप्यारोग्येव । ननु च ॥'
Raghu VII 28 Strict conformity to order would demand uniformity of words in धुनितम् and भुनितम्.

S 30 Raghu's majesty, his army did, the dust raised by his army and the army itself with its four constituents of elephant, horse, chariot and foot, formed, as ॥ were, four successive battalions of his advancing army. The meaning is that each one of these was potent enough to stupefy the enemy. The order ॥ note-worthy, being in conformity to science—first the subtlest, next what is grosser than the one, next what ॥ still grosser and last the grossest. The wind, it should be noted, was favourable as is conventionally the case, which accounts for the d.n and the dust travelling in the enemy's direction.

S 31 वदसाक्षि—Rud in water. वाच्यः—Nagable, दृढः, Lady lordable वदसाक्षि "विद्वत्साक्षि"—M. वदिसाक्षि—वदन्तीति वद (वदिसवसाक्षि) वदिस here means his power to rule nature—an effect of his knowledge in consonance with the dictum ' Knowledge is power. '

S 31 This alludes to the मृगयारम्भ

S. 33 The words वदन्, वदसाक्षि and वाच्ये are used each in a double sense in this Sloka. वदन्—(1) Acquisition, (2) Fruit. वदसाक्षि—(1) Dethroned, (2) Uprooted वाच्ये—(1) Vanquished, (2) Broken एवादिनः &c —Causal Passive. Process : (1) वृषाः (वादसाक्षि) वदन् एवादिनः (Primitive). (2) वृषुः (वदन्ती च) वृषान् (वादसाक्षि) वदन् एवादिनः (Causal Active). (3) वृषा (वदसाक्षि च) वृषाः (वादसाक्षि) वदन् एवादिना (Causal Passive).

"स्यमेणिहस्ताद् द्विकर्मकाद्वचनात् कर्मणि कः". The root *हस* is मत्प्रत्यय and hence the change of the primitive subject into an accusative. "तत्तितुष्टिप्रत्ययसामर्थ्यात्तद्विकर्मकाद्विकर्मणामिति च" — Pāṇini. *दृश्यः*—Conspicuous.

S. 34.—*पौरुषवान्*—Eastern. "दक्षिणापभात्युपपत्त्यद्" इति स्वरप्रत्ययः । *तास्तान्*—All the various *दीप्तावा* द्विकर्मि.

S. 35. *कुचिमाधित्वेनैवमीम्*—Is equivalent to *कुचमेति*. Our poet is fond of drawing analogies from the same environment. The present is an instance of this. *आत्मा संरक्षितः पक्षी*—Translate. The *duhmas* preserved themselves. *आत्मानम्*, when used reflexively, is always singular. *पक्षी*—The base is *मीक्ष* (P. IV. 1. 170—*द्विगमगणकविहङ्गमवाङ्*) which is reduced for the plural terminations to *पक्षी* (P. II. 4. 63 *उदात्तस्य षङ्गु लुक् तेनेषादिषाम्*). 'पक्षीरव. वक्षः प्रवादयवर्षाः क्षत्रियमाचक्षते'—31. For the idea of *कुचमि* *लोभमूढवति* *उद्यतवो* *युद्धनि* *भोक्तेः* *प्रायानि* *भवेत्* । *अमुदित्तानेव* *लब्धम्* *प्रवाचते* *मदात्* *मदस्तेव* *करोति* *विदमम्* ।

S. 36. *बह्वान्*—The base is *बाह्व*. See note on *पक्षी* above.

S. 37. A striking instance of Kalidasa's drawing analogies from the same environment. The *śloka* gives the time when Raghua's conquest of Bengal was complete. It was the time of reaping the autumnal harvest. Note the double meanings in *आगतम्* *जनाः*, *कृतेः* and *दुष्कृतम्* *विना*. Applied to the king, they mean "having bowed down to his knees", "with wealth" and "ousted and reinstated" respectively. Applied to the rice plants, they mean "bent down to the knees at the bar", "with grain" and "uprooted and replanted" respectively. *अवधमार्गः*—Partial.

S. 38. *तेने*—*मदात्* *तन्*, *मदात्* *दुष्कृतम्*—Who was

shown the way by the वरुण prince. This shows that the Utkala prince had already been conquered by Raghu. For the declensional peculiarity in वरुण see notes on एते; and वरुण above. The base औरण is got by P. IV. 1. 168 'अवर्णान् औप्रियावृत् ।'

S 39. मरुद्—A chain of mountains probably identified with the Eastern Ghats. गम्भीरवेदिः—'रुधामेराच्छांनिष्ठ-
जावाग्नासम्ब कूचनारवि । जातमावे को न जानाति स रुधार् गम्भीरवे-
दिना व' इति राजपुत्रोः । 'विवातेन को वेत्ति मित्रं परिचितावपि ।
गम्भीरवेदो विद्वेः स नवो गम्भीरमि' व' इति सुगर्भवे ।—M.

S. 40. प्रतिग्रहाद्—Received, i. e. opposed. बाह्विहः—The plural will be वतिहः. See notes above (sl. 35, 36, 38). Here वरुण corresponds to मित्र गजसाधन—'Whose army consisted of elephants. वृक्षपैर्—Mountains, mythologically, were formerly furnished with wings.

S. 41. शतकुर्विन्धम्—A shower of arrows.

S 42. ताम्बूलावो हविः—In (cups made of) betel leaves. This shows that betel creepers grow in abundance in those parts. वासिष्ठेवाससम्—The country is rich in coconuts even to this day. The carousal is an indication of complete victory over the enemy.

S 43. वर्धविजयी—One who takes to conquests as a matter of duty. Such a monarch will be satisfied with simply robbing his enemy of his glory, unlike a कोभविजयी who will rob the enemy of his kingdom as well and an अपरविजयी who will further take even the enemy's life. शिवं . वेदिनीम्—This is an explicit statement of what is implicitly contained in गृहीत.. स्व, for गृहीत implies loss of glory and प्रतिगृह्य would be meaningless if the lost kingdom were not returned. औ

S 47 **नमः** —For the temples were idyllic as inferable from the use of **नमः** and **नमः** **नमः** **नमः**—The above that cardamom grows profusely in these parts. **नमः** **नमः**—The significance of the verse probably is that the particles could cause no fresh excitement being of the same smell and made one with the rut. This, like the preceding verse, points to the season being winter then

S 48 **निवर्तन्तः** **नमः**—That were strong enough to break their foot-chains (which, of course, they had none then). **नमः**—Did not slip off. This was partially due to the depressions, but mainly to the steadiness brought on the elephants by their enjoyment of the exquisitely delightful smell of the **नमः** trees. The **नमः** forms a special feature of the Malaya mountains. The peculiar fondness of serpents for this tree goes to prove that its smell is agreeable to them.

S 49 **दिशि** **दिशि**—This refers to the **दिशि** or winter solstice presumably in an advanced stage. The introduction is suggestive of the time of Raghū's arrival in the south.

S 50 **नमः** **नमः**—The mouth of the **नमः**—where it falls into the ocean—abounds in pearls. The white pearls were, so to speak, a visible representation of the same passing

S 51-2.—**दिशि** and **दिशि** in the lines must be construed to refer to the same part of the country.

S 53. The army extending from the foot of the Sabhya hill to the sea-shore appeared on account of its vastness like a continuation of the sea itself. The mythology is that **नमः** created the space for his penance.

S. 60. From this description we learn that Persia formed part of ancient India? *सुषुप्तसंज्ञा*—By land route. The specification shows that *समुद्रमार्ग* or sea-route also was possible, but the other was preferred as more expedient. In the case of internal foes—the senses—*सामान्य* M.'s remark that the sea-route, though shorter, was rejected because of the prohibition of sea-voyage (*व दृ* *वेदितेनापि उक्तयेन । समुद्रयात्रायां निषिद्धतात्*) is hardly tenable, for the prohibition applies to the present age (*कलि*) whereas the picture here is of *येता*.

S. 61. *बाह्याभरणम्*—The restriction *बाह्य* is necessary, it being the morning sun that gives a reddish bloom to the lotus. It also suggests the youthfulness of the ladies. *सुषुप्त*—The preclusion of the rainy season is needed for the admission of lotuses. The meaning of the verse is that Raghu's invasion resulting in the death or imprisonment of their husbands took off all joy or merry-making from the ladies' hearts, and brought a gloom to the bloom on their faces. For a similar idea cf. *हेतुस्त्रीणां हरेः कामो मरणाव-विर्भावानाम् । हेतिभिरपेक्ष्यार्वाहरीरितमवस्थानम्* R. X. 12.

S. 62. *बाहु गोपे*—In which the opponents could be known only by the twangs of their bows. This shows that Raghu was a *समस्तवेदि* *सर्ववि*—The dust was caused by the hoofs of the horses on which they fought.

S. 63. *समुद्रावर्जितैः*—Swept with arrows. *सुषुप्ता*—A honey bee. *सौम्यरुचिः*—With honeycombs.

S. 64. *शिखण्डम्*—A helmet. *कण्ठीवन्धना*—As a mark of humility. *संज्ञकः*—A sign. *सन्निवृत्तः*—Retired. *सर्वथा*—“*सर्वथा* *पक्षीव-* *सर्वमेवावर्त* *व दृ* *सर्ववि* *संज्ञकः*”—31.

S. 65. विवस्वते हवः—Removed. 'हवः'प्ये वायवीये वर्तते इति वा
 पदम्. मधुमिः—With wine,—probably prepared from grapes
 which those parts are well-known. आर्त्तानं...मन्त्राणाम्—
 means 'the best.' 'आर्त्तौ यद् बलव्यादुत्कृष्टं हवःममिषं यत्' is
 an indication that the most excellent deer skins are available
 in those parts? प्राञ्च...मन्त्राणाम्—Shows that the land abounded
 in plots of vineyards. It was probably the advent of summer
 the season for grapes.

S. 66. प्रवत्से—'प्रवत्से' इति वायवीये वर्तते इति वा
 —A periphrasis for the north. आर्त्तानि—A happy and
 it was undoubtedly उत्तरायण or summer solstice at that time
 presumably in an advanced stage. उदयेः—By rays.

S. 67. कश्मिरं—Kashmir is well-known for saffron.
 This flowers in summer, which shows the time when Ragh-
 u arrived there.

S. 68. अश्वरोधः—The seraglio. The meaning of the locution
 is that excess of grief at the loss of their husbands made
 them merciless on their persons and the roughness produced
 unwelcome rosininess on their cheeks. For a similar idea
 'हृदयं नयनद्वन्द्वे तिष्ठति कालस्यो अहो मृगयते विषय मोक्षप्रदं
 ताम्'—लोकाग्रवत्तः ।

S. 69. अनीरुद्धः—Unable. The bending of the stem
 walnut trees indicates the gigantic strength of Ragh-
 u's elephants. The walnut is peculiar to North India.

S. 70. हवः—A present. बोत्सेकाः—Not (their) pride.
 This means that the Kāmbojas were a conceited people
 and though their pride had been completely quelled
 by Ragh-
 u, the latter was never puffed up.

S. 71. गौरीगुहमेवम्—A periphrasis for दिव्यवस्तु. गौरी-
 ...गुहः—The flying of the metallic dusts indicates the un-

stiffness of the hoofs of Raghu's horses. The illusion finds justification in the sameness of constituents.

S. 72. गुह्यवर्णनात्—Of equal strength. Lions are well mentioned here, as forming a special feature of the Himalayan forests.

S. 73. The breezes served him on the way as attendants would do at the palace. The idea is that the tediousness of the journey was not felt on account of the gentle breezes. The qualifying expressions suggest gentleness, amusingness and coolness respectively. The मृदु and the शीतल are peculiar to the Himalayan side. The Ganges also has its origin there.

S. 74. दृशाः—Rocks. Object to जम्बाद्वय by the rule 'मणिर्दृश्यानां वयं'. वास्तिनोरुद्धाः—Whose surface was rent. From this we know the deer to be musk deer (कस्तुरीयुग). निव—निः—Expound विप्लवाणां वशात् वासिभिः. निपल—Sitting.

S. 75. डेरेव—A chain or fetter for the neck. अक्षम्—At night. अस्तेहरीविहाः—Lamps without oil. Cf. अक्षमन्त्रवाताम् above (sl 55).

S. 76. वस्ते—(Here) height. It means the body also "वस्ते देहमालको" इत्यमरः. The Kiratas had scattered through panic during Raghu's invasion and so did not see his elephants. The implication of the verse is that Raghu's elephants surpassed in height even the wild elephants of the Himalayas. देवदाह trees abound in the Himalayas.

S. 77. बाध—A fight. शेरवीर—A kind of missile.

S. 78. अक्षमन्त्रहृताम्—The मन्त्र referred to in the preceding verse. They are seven in number. "मन्त्रपुण्ड्रवर्धनैकादशमन्त्राः"

S. 85. इति विनाश दिवः—The दिविदिव is confined to मातरं alone, for, that was, with the ancients, what comprised the earth or the land of mortals. Cf. 'सामाज्यात् एतान्परेषु निष्कण्डुमयं यजमे कुशान्' (R. v. 35) Also 'मिनुः प्रदेवाभ्य ऐवमूमयः' (Kumāra. v. 45). विनाशयन्—The इन् is meant to indicate that the dust in the context refers to what rose at the time of return and not what rose at the time of the expedition (see sl. 30) हस्तगुण्येभ्यः—They had been turned into vassals and had no title to the umbrella as an insignia of royalty. The picture here is of Raghu's parting from the vassal kings.

It will appear from the indications to seasons in the text that the conquest took one full year, or, making allowance for the conventional retirement during the rains, ten months,—quite a reasonable period.

S. 86. विश्वविभू—The base is विश्वत्रिभू. The sacrifice is so named because it is enjoined for one who has conquered the world.

S. 87. दिव्यांघ्रि—For gift. सत्रांते—At the close of the sacrifice. सविश्रमत्—A शत्रुहृत्. The बहुव्रीहि will require no modification. The meaning of भ्रात्रि as distinct from इन्धु, इहन् and मित्र is given in a couplet which runs as महर्षागःसदनो इन्धुः सदैवानुभवः छन्दः । रक्षांश्च भवेन्मित्र सप्रमाणः सखा स्पृष्टः ॥ व्यञ्जीक—Grief or shame. अनुमते—Permitted. The meaning is that Raghu would like to enjoy their company longer, and was only constrained to accede to their desire in consideration of their anxious queens at home. A fine picture of Raghu's magnanimity we find in these lines.

S. 88. रेखा...चिह्नम्—Bearing marks of banners, thunderbolts and umbrellas represented by lines. अंगुलीषु—अवगते देवमी । 'कर्मभेदेभ्य विधायात्तद्विवक्षया सप्तमी भवति '

रामचन्द्र-यनप्रत्यावर्तनम् ।

The piece is taken from Kalidasa's *Raghuvamśa* (canto 211). Rama is coming back to Ayodhyā from Lanka in his aerial car (*पुराण*)

S. 1. *आरभन्* —A pronoun standing for *हरिः*. *आरभन्*: *आरभन्ते* *वाम्*—A periphrasis for *आरभन्ते*. The restriction *आरभन्ते* is necessary, for, otherwise, it might apply to any one of the three regions—*भूर्*, *भुवः* and *स्वर्*—called *हरिः*'s *वाम्* because, either, of the mythology attaching to the *वामः* *पुत्राणां* when the three worlds were measured by his three steps (*वामः*), or, of the phenomenon embodied in the Vedic text *इह त्रिगुविचरन्ते देवा निश्चे वाम्* describing the sun's course traversing the three regions by his rays directed in three ways,—which evidently is the basis of the mythological development referred to here. *नामानि गतं* —Called *गतं*, which means not only a change in name, but also a change in form, being in his real nature one short of *हरिः*.

S. 2. *आरभन्ते*—If compounded the form would be *आरभन्ते* *आरभन्ते*—Exposed *आरभन्ते*: *आरभन्ते* *आरभन्ते* where *आरभन्ते* means lustre. The compound belongs to the *आरभन्ते* class, otherwise called a *आरभन्ते* *कर्मभन्ते* (*आरभन्ते* *कर्मभन्ते* *वामिः* *वामिः* *वामिः* meaning a king fond of power) The *आरभन्ते*, mythologically, is the royal street of heaven and is also identified with the celestial stream (*आरभन्ते*). The English 'milky way' too has a mythology behind it. *आरभन्ते*—*वाम्* has a peculiar significance here. It suggests (1) blueness in the sky—to accord with the ocean, and (2) clear visibility, a midmost position and

घोरेषु—From enemies. प्रहरे—A neutral thing. "मम वि-
शितीविशेष मममा भूषणम् : प्रहरे ममघोरे, मम घोरं हनयोते"—
हृदि वाहयत्

S. 8. 'ममविशेष' इति—A ममविशेष (—प्रयुक्तममविशेष-
विशेषः) The words मम, ममविशेष and ममविशेष are supple-
mented by the feminine gender of म are elements to suggest
a wedding, and 'ममविशेष', in addition, suggests the wearing
of silk by the bride. The mythology is probably an expla-
nation of the evolution of earth out of water.

S. 9. ममविशेष—Refers to the natural proneness of rivers
to flow into the ocean. ममविशेष—This same idea is
illustrated in the last quarter of the verse. The river is
poetically a wife of the ocean ममविशेष—The word ममविशेष,
when it means a river in general, is feminine, but when it is
the name of a particular river (the Indus) or means an
ocean, it is masculine.

S. 10. 'ममविशेष' इति—ममविशेष—ममविशेष

S. 11. ममविशेष—The same as ममविशेष or hippopota-
mus. The word is a वि ममविशेष of the ममविशेष kind ममविशेष
ममविशेष—Alludes to the practice of adorning elephants
with ममविशेष attached to their ears.

S. 12. ममविशेष—ममविशेष ममविशेष 'ममविशेष'—ममवि-
शेष ममविशेष ममविशेष—ममविशेष ममविशेष, by the principle
ममविशेष ममविशेष or ममविशेष ममविशेष ममविशेष

S. 13. ममविशेष—Mingling with the marmaling ममविशेष—
ममविशेष ममविशेष—Transliterated

S. 14. This refers to the well known phenomenon of
water spout.

S. 15. ममविशेष—Is direct from the other 14. The

seven seas are—*सप्तोत्तुङ्गावर्षिर्दिदुःखायोमयाः*. *उत्तुङ्गा*—A line of rust.

S. 16. *केनचेषुभिः*—This is an indication of the time being autumn. *केनचयाः पुष्टे केनचम्*. *अशम*—Unab'le to brook. *मादनकावहानेः*—Expounded : *मादनेन कावहानिः तस्य*. The delay caused by decorations.

S. 17. *वृद्धा मांश्च*—This = another indication of the time being autumn—the season for arecanuts to fructify. The arecanut forms a special feature of the coast land. *मावर्द्ध*—Bent.

S. 18. Some, in this verse, would find a point favouring Kalidasa's knowledge of the dynamics of relative motion. The point may also be explained as a case of pure imagination suggested by experience on the plane. *कामोह*—Vocative of *कामोह*. “*उत्तुङ्गावर्षिर्दिदुःखायोमयाः*” इत्युत्तरवचः। *करम*—The metacarpus.

S. 19. The three paths referred to here represent three distinct regions, each higher than the next following, known as *वृद्ध*, *प्रवृद्ध* and *प्रावृद्ध*. There are four others still higher. Thus *सिद्धागुणिगोमणि*—“*मृगयुगावह इह प्रवृद्धम् [उत्तुङ्गावर्षिर्दिदुःखायोमयाः] उत्तुङ्गावर्षिर्दिदुःखायोमयाः*” *मन्वन्ततोऽप विवहः परिपूर्वोऽस्माद् वाद्य* *प्रावृद्ध इवे वचनाः वसिद्धाः*—”

The explanation of the phenomenon involved in the second half will be found in verse 68, where the poet gives us the idea that this was possible because of the car being presided over by a deity (*अविदेव च विवहवा*). The deity, with a staunch scientist, would mean an expert driver.

S. 20. The *ग्रावय* referred to above is described here.

S. 21. This is in continuation of the *वचनव* alluded to in al. 19 above. *वसिद्ध*—An expression of good humoured endearment. Lightning is likened to a bracelet because of its

all 42. Only one was such. The other four were *अवश्य*, an *आमन्त्रक*, a *विद्व* and an *अशोद*, which all got the denomination *वट* under the principle called *हुत्रिम्बाध*.

S. 35. अनुगोइम्—An अव्ययीभाव. 'गोइरा गोइ-
सरीनयां मधुग मधुगपुरि । कविकं कविद्वयां च स्याद् गवेरी गवेपुडा ।'
—*Sabdenduprakāśa*. समुदायेषु प्रवृत्ताः द्रव्या अव्ययेष्वपि वर्तन्ते इति
शब्दास्तपैक्येनययोगोऽयम् । मीमो मीमनेनः सत्त्वा सत्त्वमामा इति॥१॥
—*Chāritravardhana*. स्मरामि—'वावाक्यं' कर्म । दृष्ट इति
बलत् स्मरामीत्यर्थः —31.

S 36. मघोनः—Of Indra. The base is मघन् प्रघ्नयती...वदा—
The detachment of the auxiliary (वदा) from the verbal stem
(मघन्) is condemned by grammarians. Thus 31.—
'कृष्णानुदपुण्यते ऋदि' इत्यत्रानुदपुण्यत्वं इत्यत्रितिविधेयप्रयोगनिवृत्त्यर्थं
इत्याद्यप्रयोगोऽवमिति शालिवाकः'. The use, however, is not
infrequent. Cf. संवातयो प्रवृत्तानाम वतन् वतन्वात् (R. IX. 61),
संवातयो विविद्वत्तम समेऽवन्तु (R. XVI. 86.), वद्यावदेन विवि
देवसत्त्वा द्विवेदित्वेनैवमद्वयत्वं चक्षुः (Buddhacharya VI. 58.),
दृष्टो प्रवृत्तैकान्य मानात् (Bhaṭṭa III. 5), विवर्त प्रवृत्तानां
(Bhaṭṭa VI. 3). As for the intervention of an वतन् (as
in the last two quotations) the author of the *Sarvapithina*
makes the following remark 'इत्यत्रितिविधेयप्रयोगानुदपुण्येऽपि
वतन्मन्त्रे वाटः प्राशस्त्येन इत्यत्रावकाशम्' कथामतिपदः—भाटमः.
Expond कथावदेव वदेवतः (वतिगुण्ये इति—concrete for
abstract)

S. 37. त्रयविध The triple fire consists of माहेतव्य, माहेत-
व्य and अग्नि, अतिगतिः—The base is इतिनेतिवत् 'मृदमिश-
चक्षुषां त्रिविधोऽतिगतिः । त्रयविधोऽतिगतिविशेषां अतिगति मृदुमाहेतव्यः ॥
To take the word as वदामि by 'अवकाशवाक्य' would lead
to an inconsistency, existence of इति as such being not
possible in वृत्.

S. 38. पञ्चाक्षरः—The history of the name is indicated in the following verse. Treat the compound as a द्विगु विद्यावारि—A pleasure lake

S. 39. समाधिमीतेषु—This is a notorious weakness of Indra. For a parallel incident cf. II VIII, 79. 'वातः किञ्च दुष्मं तपस्तपविन्दोः परिधंकिनः पुनः । प्रजिघास समाधिमेदिनीं हरिस्त्व' हरिणीप्राकृषाम् ॥' 'दुस्तप्योरादायं रमोद्दुःखाप्रदुस्तिर्यक् च मृगसाक्ष्य-सूचकम् ।'—Hemadri.

S. 40. प्रसङ्गः—Continuous सङ्गीत—'कृत्वा वाद्यं तथा गीतं त्रयं सङ्गीतमुच्यते ।'—Sāṅgitaratnākara विष्णु—The sky. पुष्पक—The name of the aerial car. चन्द्रमण्डपः—A room at the top मण्डपम्—Because the car was fast progressing. अत्यन्तसंयोगे शितीवा प्रतिफल्—An echo.

S. 41. पचयताम्—Fed with fuel. दधिभुञ्जताम्—ः प्रोक्षाम् कक्षा-रूपम्—'समूर्ध्व-प्रायोदुस्तिरयोः' इति कम्प 'सप्तसि The sup (सन्धि = a horse) 'पचयति—A denominative from पच् plus कर्त्तृ The कचमेव is exceptional The kind of penance here referred to is known as पचाग्निरसम् ।

S. 42. प्रहित—Sent, directed The root is हि, not वा. प्रहितम् इति—That is, by penance See समाधिमीतेषु above (sl. 39) कालम्—Pretext. मन्—Able. Understand मन्तुः After this विःशुभम्—To corrupt.

S. 43. अक्ष . कक्षम्—द्विभिर्विभेदयैर्द्वयोक्तत्वं सू'द्वय चमंशमार्थं च सोदये ।'—Bf. मन्त्रम्—च मी by the particle 'निमित्तात् । मंके मे' 'च'लि इति हि इति ल-को हेति कुञ्जम् । के चेत्तु चमर्त्त इति गीति-रुक्तको हन् ।'—Kāśika. The root is मन् 'to great'. चमंशम्—Other than the left (मन्), i.e. the right. The compound as used here may be taken either as अत्यन्त or मन्त्रादि. 'मन्त्रम्—'Greatly' "कातुदुःखार्थं मन्त्रम्" इत्यमरः

S. 44 चाचंरय—Observing the vow of silence, चिचि
 "ममवृत्तिरयं इत्यर्थः । ममवृत्तिरयं इत्यर्थः ।"—M. ममवृत्ति
 मम here represents an infinitely large number. C चा
 चिचिन्. ममवृत्ति and ममवृत्ति.

S. 45 आदिनादिः—A बहुव्रीहि with an alternative for
 आदिनादि. विनाय—An indeclinable.

S. 46. विनीत—Removed. ममवृत्तिरयं—The fit for
 journey. ममवृत्ति—(1) वृत्ति (acc. to M.), (2) वृत्ति (acc.
 to Charadvaitana) ममवृत्ति—Worship, (here) hospite
 Devote : मम (a root of the कृदादि class) वृत्ति
 वृत्तिरयं विनाय - वृत्तिरयं वृत्तिरयं वृत्तिरयं वृत्तिरयं
 वृत्तिरयं विनाय ममवृत्ति ममवृत्तिरयं ममवृत्ति ममवृत्ति
 Vallabha

S. 47 The subject and compound are ... ममवृत्ति
 ममवृत्ति . ममवृत्ति are to be construed with both विनाय
 वृत्तिरयं . With the former the second compound (वृत्ति
 वृत्ति ममवृत्तिरयं) which are themselves compounds to
 be construed separately as वृत्ति ममवृत्ति and ममवृत्ति रयं
 and with the latter as वृत्तिरयं ममवृत्ति and ममवृत्ति रयं . The
 compound ममवृत्तिरयं is (ममवृत्ति ममवृत्ति ममवृत्ति) the second
 compound is a continuous compound, and when analysed
 वृत्तिरयं ममवृत्ति ममवृत्ति रयं is continuous for प्रथम
 ममवृत्ति ममवृत्ति ममवृत्ति रयं is continuous which means
 ममवृत्ति ममवृत्ति ममवृत्ति रयं is continuous which means
 ममवृत्ति ममवृत्ति ममवृत्ति रयं is continuous which means
 ममवृत्ति ममवृत्ति ममवृत्ति रयं is continuous which means
 ममवृत्ति ममवृत्ति ममवृत्ति रयं is continuous which means

S. 48 विनाय ममवृत्ति ममवृत्ति ममवृत्ति ममवृत्ति
 ममवृत्ति ममवृत्ति ममवृत्ति ममवृत्ति ममवृत्ति ममवृत्ति
 ममवृत्ति ममवृत्ति ममवृत्ति ममवृत्ति ममवृत्ति ममवृत्ति
 ममवृत्ति ममवृत्ति ममवृत्ति ममवृत्ति ममवृत्ति ममवृत्ति

(मही)'—M. भूमेः—The feminine gender suggested the conception of a woman 'मम ममस्य क्षिप्रम् तदुपगम्य च मही च गम्यते ।'—M.

S. 49 पृष्ठा—Well grown For the use of. तिर्यक्ता मृ-
 त्तिर्हीनयोः पृष्ठातटेः पट्टाक्षोभत क्षिप्रम्—R. III 8, कनुगिम्
 —By the side of the mountain. 'तिष्ठेत् त्रैलोक्यम्' इति महाका-
 षट् पृष्ठम्. प्रकाशम्—A sprout. तुगिम्—See note on sl. 57.
 S. 37 कर्षद्द्विधापट्टम्—Yellow white like a barley sprout. कर्ष-
 द्द्विधा—The word is either कर्षम् or कर्षद्विधा, both forms being justi-
 fiable 'वद्वि मातुर्गिरिकर्षोऽन्वयस्योदास्योः' The option allowed
 should be extended to कर्षि as well. Thus Bhagavadgītā XIII,
 17. 'वृद्धिं सर्वम् च विद्विजम्'.

S. 50 जनि—प्रकाशम्—Explain कनिष्ठज्ञानाः (दशमव-
 दितम्.) जनि विनीतः जनाः (जन्मन्.) कनिष्ठज्ञानं वदन् मन्त्राचारम्—A
 periphrasis for ज्योतिषम्. कर्षद्विधा—The comparative use finds
 justification in the authority—'योऽवतिर्लोकेऽप्येवमाचारोऽतिराव-
 दितः'—Vāmana. The phenomena in the first half of the
 verse are themselves the effects of the कर्षद्विधा referred to.

S. 51. सप्तविंशति—सप्तविंशति. सप्तविं—The seven angles
 are named अर्धचन्द्र, अक्षि, पुष्कर, पुष्कर, अक्षि, अर्धचन्द्र and अक्षि
 They are astroscopically identified with what is known as the
 Great Bear in English. The following is a fine description
 of the cluster—'मेघादयोः रश्मिः सप्तविंशतिर्भूतिः पृष्ठातटे ।
 मन्त्राचारं च द्विधाः सप्तविंशतिर्भूतिः'—Varāhamihira.
 The मन्त्राचार are obviously golden (i. e. yellow) कर्षद्विधा
 not ones of gold. द्विधोऽक्षि—The designation will be justified
 from the standpoint of the author's own time. For the
 allusion see the Rāmāyaṇa पृष्ठातटे—Sita (मन्त्राचार—an eye).

S. 52. वीरागमे.—'वृद्धादयोः कर्षद्विधा क्षिप्रम्' इति संदिष्टम् ।
 वृद्धादयोः कर्षद्विधा वीरागमे—Vāmana. कर्षद्विधा—

maṇḍar **maṇḍarī**—The negative form **maṇḍarī** coincides in sense with the positive **maṇḍar** and **maṇḍarī**. **maṇḍarī**—The word **maṇḍarī** through its sense of 'split into' or 'differentiated' has come to signify 'intermingled' or 'associated'.

५३८ इन्द्रधनुः—A river of R १४ ४५. कनकविधानम्—
 (Gopabandha). अथ विष्णुः—इत्यन्तमप्येव सोमसोऽग्नयश्च विष्णु-
 र्वाग्निः कर्माभिन्नाद्येव विदुषो वाके तिर्यगेऽप्यथापरः ।

S 52. Here, too, for the reference we should turn to an extraneous work like the *Rāmāyaṇa*.

S Go गुरुवत्—एव निर्वि—इत्युक्तं अथ वाः—The lake
 मानस I or the name see the Ram-ya ॥ 'कल्याणवर्धे राम कल्या
 निर्विहं वाः । मङ्गला गङ्गांस्तु मेरेहं वाचमि वाः ॥' वाच-वाच—वेदाः
 (यं वाचमुक्तं) and गुरुवत् (यं गुरुवत्ति) गुरुविज्ञानवत्—An allusion
 in the śāṅkhya philosophy according to which the cosmic
 world has evolved out of matter in the noumenal state.
 कल्याणवर्ध—Thus Vālmiki कल्याणवर्ध वाच. वाचोवाचमुक्तं ।
 वाचमुक्तं वाच. गुरुवत् इत्युक्तं अथ वाः ॥

■ 61. यूप—A sacrificial post = वसुध—Ablution at the close of a sacrifice. इत्याहुनि—The base is ऐरावत (elliptic for ऐरावत) by the rule अनवरतकृत्वा उच्चिद्वचनात्. For the declensional peculiarity see notes on s/s 35, 36, 39 and 40, p. 34-5.

S. 62. **सुख...सुखम्**—Accustomed to the pleasure of lying on the lap in the shape of the sandy banks, **प्राप**—Profuse. **पयोमिः**—पयस् here means both water and milk. **सहस्रमायुः**—Common mother.

S. 63. गङ्गा द्विपुत्र—The expression is meant to suggest redoubled affection for the son. दूरे वसन्तम्—'प्रोषा-
नञ्चन्द्रम्'—M. (भूते रङ्ग by the rule वक्ष्यमाणार्थे ऋ-आवृत्त्या
Pg. III. 3. 331.)

monkey) अङ्घ्रि शस्त्ररिदिव—Made of crystal formed into a
 sight of steel.

५ - पवनः—Pure पवनम्—Suffused with tears (of joy)
 मूर्धनि कोणजः—Hemispherical कर्ण दृष्टाकारः.—Hemispherical मूर्धनि
 ५. अन्तर्गत अन्तर्गतः. उद्वह—उद्वहः.—Involves an औरवार्तिक प्रयोग.
 अन्तर्गत Discarded.

७ १ : समुद्रपुद्गि—सिंहनामाकारम्.—M. A sign of mour-
 ning सिंहना—A change. उद्वह—उद्वहः प्रतीति—A root
 fibre वातांतुवाता (वाते + अंतुवाते)—कुप्रकारवत्.

S. ११-१३ दुर्गा—Idiosyncrasy. अन्त—A bear वीर्यवत्—
 विभीषण. आह्वय—आह्वयः (अह्वयः). अन्तर्गत—आह्वयः—
 भित्तमाह्वय—M. अन्त—आह्वय वत्—आह्वयः. अन्त—आह्वयः.
 अनुवर्तमानम्—A. E. अनुवर्तमानम् The lines by some, are construed
 in favour of अन्तर्गत's seniority to अन्त. This would not
 only mean a departure from the Rāmāyaṇa, but involve
 an inconsistency in the treatment of the work itself. The
 order of birth of the four brothers given in X. 66-73 is a clear
 indication to अन्तर्गत's seniority. The order, again, in which
 the names appear in the compound अन्तर्गतपुत्रौ in X. 81, also
 points to the same, for it points to अन्तर्गत's seniority in अनुवर्तमानम्
 which from the fact of अन्तर्गत and अनुवर्तमानम् being twins amounts in
 his seniority to अनुवर्तमानम्. The order, further, in which the brothers
 find mention in XV. 86-91 will also be found to favour this
 same. The sloka (XI. 54) referring to the marriage of the
 four brothers, though apparently siding with Lakṣmaṇa's
 seniority, will, on a little reflection, be found to be siding
 with the opposite view, for, first, from the joint mention of
 two uterine sisters whose joint marriage would be opposed
 in scriptures it is well nigh clear that order of the weddings
 is not intended there, and even if intended, as in the Rāmāyaṇa,

1. 77 run as a time-note. It will be seen that our view of Rima's return in autumn does not quite accord with the *Pratyaśā*, which seems to give spring as the time, the exile having taken place in *Śiśir* and the return exactly on the completion of the term of fourteen years. कृपण—A peril. सुखि-
1. 1—Happy

S. 78 लम्बोन्म—See note on *वत्सरोज* in al. 79, p. 16.
" of a similar sentiment cf. *Kumira*, l. 42. कण्ठस्य दहताः
प्रवन्धुस्तत्र सुनाह्वयस्तत्र च निवसन्त्य, लम्बोन्मोन्मात्रवशाद् वयूश्च
तत्रागता भूतशमूहमाह. ॥

S. 79 बहु-लेन—Exposed. प्रवृत्त (प्रजाः) पुरातनो यत्न लेन.
स्तिवित्तवरेण—Whose speed was slackened. लघुवत्...
'काव—This accounts for *रघु*'s absence at the meeting
of *Rima* and *Dhārata* referred to above प्रतिविरित—Pitched.
द्वराणां—A tent शरण—Extensive तावत्—जयोन्मा

पार्वती-तपश्चर्या ।

The piece is taken from *Kālidāsa's Kumāra-sambhava* (Canto V).

S. 1. तपः—The scene is thus described—क्रीडे प्रभो रीडा
सहोति लम्बुनिः सो अहो जगन्मः । तावत्ति चरितेनेत्रमात्रा भस्मा-
चयेव भूमे चकार ॥ (III, 72). एवम्...सती—The disavour
towards *Cupid* meant her own disappointment. प्रियेयु...
काहा—'मौल्युपमो नरेव वने वसोमौल्यव कम्पने । नो वेद् विपक्षं
तदिति ज्ञानः ।'—M.

S. 2 लम्बोन्म—Effectual. तपश्चर्या त्रय—विनाशोत्तरा हाव
भवे(दितिमात्र) —M. वत्तिव तावत्—'यो वत्तुप्रव इति भावः ।'—M.
, इवमेव कस्य कीर्त्यालेखिनं एद् कीर्त्यालम्बे कीर्त्यालम्बे वेति'—M.

For the first time **सम्बन्धसूत्रम्**—A paraphrase for **ब्रह्मसूत्रम्**
 O **ब्रह्मसूत्रस्य सम्बन्धसूत्रम्** (Kumara, 1: 37)

५११. रक्त—Red dye रक्तकण्टारि—'रक्तकण्टारे रक्तको-
रक्तकोरक्तदिनि ५११'—M कण्टारि—A cosmetic कण्टारि—A ball
for playing कण्टारि—A rosy

5 12 वसिष्ठं—*Roṣiṅg*. स्म दृष्टे—“*पुनराविशतोऽप्याश-
रिति आशः।*”—*M.* शत्रु पिनी—*शत्रुताः* शत्रुता शत्रुतापीडनीति
Using the arm for a pillow. निवेतुनी—*Sitting*. दधमिह—*दधे—
On the bare ground.*

[illegible]

S 14. गुरोः कविः—'कविः प्रसादोदयेऽपि न लेटुः पुत्रपादपत्नं
निवर्तिष्यत इत्यर्थः'—M

S 15. अमिषीष्ट—Measured The root is इ. 'इणमेव लुगु
विश्वनास्य वा एता वाक्ष्णीयतेऽदि न ह्रस्वन्तीति आहः ।'—31.
For अक्षिणादृष of R. 1. 40. कान्तवाक्ष्णिनाद्यवचनपूर्वे निरुपधर्मेषु
यगास्तंभे वदन्तौ स्वकायाच्छब्दलिङ्गम् ॥

S. 16 अग्निपद्—Ablution कालेनदग्—Fire, वस्त्रागच्छ—An upper garment. अर्वातिन्—Learned, here reciting hymns, etc. न वसि अग्नीहोत्रे—This with another adage of the poet—एवी गुणानिबन्धादेषा कुर्वति हि अग्निं सताम् (Ku. VI, 12) have their joint parallel in Bhavabhuṭi's गुणाः पूजादयान् गुणितु मय लिङ्ग मय ययः (Uttarachanda).

S. 17. **विरोधित्व**—I.e. animals between which there is a natural antipathy, such as a cow and a tiger, a snake

S 34. विपताः कम्पम्—विपता इत्यनेन कम्पम् सादृश्यं
 लभ्यते इत्येवम् च कम्पम् ।—M लादिगणनाः—‘इनेनावरणं सादृश्यं
 लभ्यते ।—M एवम् . . . चूचिनाः—‘कुचकाक्षिवादिति भावः ।—M
 The expression एवोदरोहोत्तेज occurs for the second time here
 (see B above). कम्पम्—A fold of skin (on the abdomen),
 ललितम् ।—‘मिम्बोऽवतरणम्—M चोत्तेज—‘म तु क्षिप्रम् । चक्षिण्यव-
 दृष्टवादिति भावः ।—M. प्रवेदि—‘प्रविष्टा यत्तु मित्रम् । कतेन नाभे-
 रोऽभ्योर्ध्वे लभ्यते ।—M प्रथमोदकिर्णः—‘प्रथमचोत्तेजोर्ध्वकिर्ण-
 विपत्तये वदुष्यतासातिविकल्पं च लभ्यते । तथा च विपत्तया भङ्गोदर-
 मयोनिर्धोः ।—M

S 35 शिखाद्वयम्—शिखायां चेत्त इति. निवेत—A house.
 निवेत—Dense अन्तर्गतवृक्षिणु—Expound अन्तर्गत as a
 शब्दिकानवृत्तीति. Cf. Kāṇḍa. IV. 29—‘तत्तन्मन्त्रं साधनादिति श्रुतेः’.
 सादृश्यं इव विपताः—‘इवेति चतुर्णां विकोक्तमेवोदरोहणे । सादृश्यं तु
 ‘सादृश्यकान्ताविकोक्तमन्त्रं सोमं मितपो इत्येव यमम् । अहम् तन्निष्ठं कमे
 च लभ्यते यमेव कामाति कामं कुरुम् ॥’ इति प्रमाणसिद्धता मोहवेदविशेष-
 लुप्यधेयम् ।—M. अथा—Night.

S 36 हिमोदित—Wafting frost. लहय—The month of
 शीतं विद्युत्—For it was night. See note on sl. 31, p. 23
 कम्पम् एवम्—An एवम्कम्पम्

S 37 वृक्षलुपिभवा—The समासस्य ‘ल’ is accounted for
 by the rule ‘गन्धर्वेत्—’ The further restriction—‘गन्धर्वेत्ते
 लोकार्णवदन्तं कर्तव्यम्—’ is also applicable in the present case,
 लहय being a natural part of the मुक्ता. The rule वृक्षलुपिभवा
 has no scope in the present case, that being concerned with
 लहय and not लुपि. By the principle—‘यमेवोदकिर्णोदरोहोद-
 रोहोत्तेजः । सादृश्योत्तेजः’ (Vāmana)—other points of resemblance
 than the one noted between मुक्ता and लहय, such as their form,
 delicacy &c, are also to be understood. लोपलुपिभवा—Union
 with a lotus. The meaning of the whole verse is that Umi’s

एव चरमात्"—*Bl.* The author of *वृत्तबोधिनो* takes it as 'सहाये' एतीतः.

S. 15 चरम—हारिणु—This suggests a possibility for absence of वसवता, which (absence of वसवता), though excusable for others is not so for an ascetic. हरिणु—Vocative of श्री, feminine of रण (the समासात् by PL V 4 113 'बहुधाही सकलरमो. स्वाहात्पह १')

S. 36 पावकणे न काम्—*Cf.* 'वराहविहङ्ग गुण वसति १' असवधिवारि—True. हरिणु .पहम्—Even ascetics should draw lessons from your character.

S. 37. हस्तपि—See note on sl 51, p 29 सवादिह—Untainted. साहसः—With family.

S. 38 भाविनि—Noble-minded 'बहुतमभिवर्त'—*Bl.* सन्तो ...सा—Exposed. मयसो निविरतययेशसो वसवस्यथा With whom मय and व formed no objects of the mind

S. 39. सरसा—Honour, hospitality सखदिरसम्—To understand. सती .हसते—*Cf.* 'असखमावाचनारवेवाह १' (Rll 58) सावित्रीसम्—formed by an exchange of seven words

S. 40. सर्व स्वः—Refers to the speaker himself The use is frequent. प्रवृत्तयोः—See note on sl 32, p 25 रहस्यम्—A secret

S. 41. इदिवम्—'एवम् समाह्वयम्'—*Bl.* कस्यचम्—Not to be sought (because already in possession) For the idea is the verse of R. II 47 'इत्यतस्तु जगत् कस्यच नयः साधनमिदं वसुधैव कुटुम्बकं हेनोर्बन्धु इत्युक्तिस्तु विज्ञायतां प्रतिपत्ति ये एवम् ॥'

S. 42. अविद्याम्—Such as the loss of the husband &c प्रतिपत्तिः—Pursuit

S. 43 कलहः ..साहसि—*Cf.* Kadambari 'कलहो वृद्धिवाचकः स्वहोषविनाशकः वहीद्वीपक-हृदिहवसिधवदीह-साधोर्वा वृद्धिनि १' एवम्—Alternative for एव. Thus Vamanam—असाधः सखदिरसः

be for the task of an umbrella. She is thus attempting an impossibility.

■ ५१ लक्ष्मिपुत्रः—More opulent अक्षयवर्धन—Not to be won by beauty विनाशकामि—शिव (विनाश bring the same of his विदुषः or कामः)

८ ५४ पुनरिवाप्यनुपु—A मरिचकप्रधान (of a somewhat unusual character) तिर्गोमुपु—An arrow. मागधुराहम्—So as to penetrate long or deep. बहिर्दु—Wounded तिर्गो-

से —Shorn of the body दुष्यन्तम्—Cupid, the flower-
 -loved The अयातान्त (अन्त) by Pā V 4 133 'अनुनासिक'
 which, however, is optional here by Pā V 4 133 'वा
 अनुनासिक'

५५ मरिचि—An ornament for the forehead, a *tilak*.
 मरु—A curl of hair मरु—Ever मरुति—Ease

S. 56. **सगुण**—Sung in ballads. **विह**—See note on the word under s. 78, p. 16

S 57 विद्यालक्षणाद्—This may be taken either as a
 अनुपपन्न or a बहुव्रीहि. In the latter case विद्याल would mean
 लीलाभावा by the principle—लोकवाक्यद्वयवृत्तिविषये द्वाण्यर्थत्वमित्यहो
 वाचः. 'अष्टाशः' 'सप्तशः' इति लक्षणाद्—Expounded. लक्षणा (itself
 a बहुव्रीहि) वाक्यवत्त्वात् ता

■ SS SYSTEMS—Was Blamed

S 53. विशिष्टता – Searching

S 6a. प्रतीक्षणम्.—The प्रतीक्ष in the case of अवोप would mean some tangible sign of its future fulfilment in the form of a response from the object of pursuit, while the वय would be union with that object.

5 61. **संश्रितम्**—With tears. The tears were excited by the sight of her emaciated form. **प्लुत**—[प्लुतः]. **सीत**—Ploughed

P. 41. सुदिन—Frost. अक्षयज्या—See note on अक्षयज्या under p. 43 ५२३—A thatch. आकच्छाम—आरक्षेव by 'आक्षेप' (P. 1, 25) आक्षेपेन—With a toss of the curtail (अक्षेपे a curtain) The expression is used when a character enters the stage without previous announcement. इत्युक्तम्—Explain; इत्युक्तं च वाच्यं च (भाष्यपुराणेकवदावः). काम.. मनु—The same reproach is extended to प्रवृत्ति ३३ मल्ल. Cf. एवमेव प्रवृत्तिः इत्युक्तम्; इत्युक्तं च सुविमर्शं च—रिक्तं १०५ मनेत्युक्तम् १५१३ विरक्तं वाच्यं च गतः प्रवृत्तिः ४ (Act १). अक्षयमग्ने—False in his promise. The promise referred to finds expression in the statement परिग्रहद्वयेऽपि द्वे प्रविष्टं ५२३ मे। मनुजानां कर्माणि मनुजो विदुः॥ (Act III), also पूर्ववत् दिवते दिवते मदीयं कामाक्षिं तमसं वरप्रति वाच्यम्। तावदपि मे मदीयं प्रवृत्तिमेव अक्षयं समीपमुपेक्षतीति च (Act VI), where अक्षय refers to the अक्षयिणी presented by the king to Dakuntak. दक्ष-वर्तिन—The other form allowed by ह्योऽप्यक्षयम् (Pa. 2. 4. 53) would be दक्ष-वर्तिनम्। तावदानि अक्षयिणी—Refers to expressions like those quoted under अक्षयमग्ने above. अत्रिज्ञान—A token. नक्षीगामी—For she did not await her approval of the marriage. भावसंज्ञा—Pregnant.

P. 46. एवमविदुःप्रवृत्तिः—एवमविदुःप्रवृत्तिः (नुमुन्मुनीः) विदुः विदुः विदुः। Cf. मनुजानां कर्माणि मनुजो विदुः। एवमविदुः प्रवृत्तिः विदुः प्रवृत्तिः। Mabbharata. Also Rāmāyana—स कामाक्षिं वदन्तीति राजात्प्रवृत्तिः॥ For the practice of R. X. १४. योगविदां विदुः वाच्येऽप्युक्तम्। अक्षयिणीमुक्तम्। अक्षयिणी-विदुः प्रवृत्तिः॥ रिक्तं १०५ मनेत्युक्तम्—The meaning is: Love, happily, has not been misplaced in your case, though in such cases there lies the danger of a misplacement because of the reason-blinding character of passion. Thus Shakespeare: 'The lunatic, the lover and the poet Are of imagination all compact'. Or the meaning may be—Even without any

1. The first part of the document is a list of names and their corresponding addresses. The names are listed in a column on the left, and the addresses are listed in a column on the right. The names are: John Doe, Jane Smith, and Bob Johnson. The addresses are: 123 Main St, 456 Elm St, and 789 Oak St.

the word अमीरा meaning 'a woman having no male person in the shape either of the husband or a son' (अमीरा विप्यसिपुता—Amara) The modern sense of 'a hero' has developed out of a corresponding change in the conception of man as in 'manly', 'manliness', 'manful' &c. In the present expression, it is doubtful whether the speaker meant anything more than the original sense. लौनमीवर्जम्—The word is लघुलृट्प्रत्ययः Of Pāṇini अनुदात्तं परयेत् 'तम्' एव. ४. २. २० मन्तुः ४. २. २० एव एवाम् मन्तुः ।

P 48 दिग्भावेते—Is disfigured कदाचन—A present. कदाचन—A किरणमात्र of the कविता kind By कदाचन we mean a tree that bears fruit without flowers 'अनुदात्तं कदाचनो दे हे कदाचनः कदाचन ।' (Manu) दिग्भावेते=द्विगुणितकृपा See note on sl. 12, p. 21 प्रतिद्विगुणि—It comes to mean 'resembling' through 'rivalling.' अम्युरति—Favour

P 49 अनु. वना—Having no experience of ornaments अने वनः—See note on sl. 40, p. 41 विद्व वेद—By our knowledge of painting क. विमल. वलुपः—Choked with the flow of tears suspended वेदवेद—Discomposure अनेवैवसु—An ascetic (सोदसु=dwelling) निवेद—Separation. नानन्द... द्विजः—आनन्द at the thought of अनु. वना's near happiness by union with her husband वरि म. र—Embracing. वरः. वारी—It is self-efficient, while वारी requires divine agency for its fulfilment. कदाचनदसः—In the manner of a Vedic verse, कदाचनदसः—Whose places are assigned (दिल्लम = a place)

P. 50 दुहित—Son. अवर्तेषु—Equivalent to अवर्तवत्सु Similar uses are युक्ता वाद्यताः, विमक्ता वाद्यताः, 'म नमिद्विद्वी विरितः समावर्तौ' (Kṛatā 1 1) Grammarians would explain the use in three different ways. (1) वी. म् (वानम्—मावे ए.) एवामस्तीति (मन्त्रं आदिमोऽम्), (2) कतरि कर्मधर्मोपचारात् वीतका' वीता इत्युच्यते, (3) लक्ष्मणव्याख्यायिते कर्मणि कर्तृणि चः ।

(Uttararamacharita) कान्त्यो. वृत्तिम्—A कान्त्येकमन्त्र equivalent in उपरक्षमपवृत्तिम् with उपरक्षमन्त्रो, the adjective to कान्त्यो, being assigned its proper place

P 53 को पारुष्यम्—As far as the water's edge. Expound मा वरकाशताम् (माह्म मर्षोत्तमिदिष्टा' इत्यव्ययीभावः). मर्षाद्वा (exclusion) is the sense in the context and not समिविधि (inclusion) दुष्काण्डं कर्मणि—This has been construed as referring to her separation from दुष्कान्त But it would be more consistent if taken to refer to her near separation from her associates in the hermitage पदवि . गताम्—This alludes to the well-known separation of a चन्द्रशेखर couple at night. Cf. sl 16, p 39. निःशब्दम् च -Whose wealth consists in self-restraint. The significance is that no such conduct would be expected from the king that might put their restraint at stake कान्त्येकम् च—This shows the fervour of her love which never waited for the approval of relatives.

P 54 कनौजम्—See माकनौजम् above. वरणी—Expound; समाप्तं परिदृष्ट्याः सा. See note on सोरषा under p. 51. विप्रकुलम्—Ill-treated. प्रतीकम्—Against अनुपमेकम्—Not puffed up with pride. बाधः—Perverse, बाधि—A band. कर्मिणः—High birth

P. 55 कनौजम् . नन्दिरवि—For a parallel expression cf. Rāmāyana माकन्य परिदृष्ट्याः कौशलेऽर्चयन् च । कन्यमन्ताग्ने दुःखं न हवामि मयि विषयिणः पटिपुत्रम् ते—मर्षात् पतिमौमात्रम्. प्रत्यभिज्ञान—Recognition. युग—A couple of यामाधेय here. कनौजम् कनौजम्—A कनौजम् 'द्वयादि' would give the form 'कनौजम्'. For the idea of परिदृष्ट्या . वम् quoted under notes on p. 45. In कनौजम् (elliptic for कनौजम्-न) the omission of the विशेष्य is explained by the principle ' कनौजम्-नयोः विशेष्यप्रतिपत्तौ '—Vāmana. For a similar use of कनौजम् see Mahābhārata, Adī

दुर्योधननिर्षदः ।

The scene is taken from Bhishma's *Vijaya*, a sequel to the death of Duryodhana, Virata and Karna.

■ 37 विभक्त—Dependancy **जगत्**—Whose dense (सङ्घ) foliage is greatly moved (क्षोभित) by the breeze (मानस व) cool and fragrant through its blowing over the lotus in the lake **जगत्**—Derive : जगत् (जगत्) जगत् (जगत्) दत्त This sense of जगत् is opposed to what we find in 'जगत् विना दत्तं न भवति' In the declension of जगत् there will be no सङ्घर्ष of the स before vowel termination (e.g. भवति with the vocative plural) It thus differs from जगत् **जगत्**—Popularly called जगत् Derive : जगत् जगत् (जगत्—जग + जगत्) जगत् विना दत्तं न भवति विना दत्तं न भवति दत्तं—जगत्, जगत्—Derive : जगत् विना दत्तं (जगत्—जग + जगत्), जगत्—A fan, originally of a palm leaf) contrived by human agency (it is not begged of one as an artificial thing would be) Or the word may be taken as a सङ्घर्ष in which one fan was sought or needed? Applies to the word **जगत्**—A tree of paradise, Thus Amara : जगत् विना दत्तं न भवति जगत् विना दत्तं न भवति जगत् विना दत्तं न भवति **जगत्**—A stream जगत्—Sented without (human) effort (i.e. by nature) Of जगत् जगत् (Raghu IV 53) **जगत्**—Debating reverse of fortune (when lotus are not possible) **जगत्**—Lopped **जगत्**—Unobstructed (by the branches), **जगत्**—जगत् (acting) **जगत्**—Maidened with rut जगत्—Usually a she-elephant. Here obviously a he-जगत्—Prominent जगत्—Occurred Fate If the position of the components were reversed, idiom would require the addition of ज at the end, as in जगत्, जगत् जगत् &c जगत्—Thus too (referring to the जगत् of जगत्) like the other one already fulfilled, viz. the जगत् of जगत्. In the other case there was a fight in which जीव had to yield his place,

lifted weapon. A वशिष्ठपुत्रीति. तदुत्तेन प्रविशन्तम्—Must have returned. Distinguish from निवर्त्तितम् 'must return'. The passive is idiomatic. वृत्ते ररक्षितम्—See note on वृत्तिते above.

P. 59 चरन्...निष्ठ—An instance of a चरान्निष्ठपदम्. चरा—A collection. वनेष्ट—A lion. वृत्त here means a beast in general. वशिष्ठपदम्—A reply. वृत्तपदम्—The वृत्तम् attaches to his falling in his duties as an वृत्त, which is pointed out in the verse itself. विवृति—Death. वारि...वपम्—Admits of a second form by the rule वृत्तान्निष्ठपदम् (Ps I 4 53). वशिष्ठ—Immodesty. Refers to ह्रीवरा's वेषावर्त्त and वनविश्रामवपम्—the main cause of the war. वृत्तपदम्—For the present case was very much like that. वृत्त—An arrow. शिरा—A lance. वशि—A spear. वार—A javelin. वृत्तम्—A warrior. निवृत्तः—Inactive. निवृत्तम्—Universally विवृति-वपम्—Roused. वशिष्ठपदम्—वशिष्ठः लो by Ps III 72 'वशिष्ठ-वपम्'. वृत्तम्—विश्राम by वशिष्ठपदम् वृत्तम् (Ps I 4 46). वशिष्ठम्—May I hope that. वारि वपम्—God forbid.

P. 60 वानि...वृत्तम्.—Exposed वानिना (causal of वृत्तम्.) वृत्तपदम् वानि (वृत्तपदम्). वानिना—Speaks. वृत्तम्—Turned into a circle. Cf. Hālabhāsi 'वानिना वृत्तपदम् वानिना वानिना'. वानि—An armour. वृत्तम्—Able to penetrate with difficulty. The वृत्त वपम् (वृत्त) here has an active force, as we have in the words comprised in the adra 'वृत्त-वपम्' (Ps. III, 4, 68). The use of course is unusual. To take it as a passive form would mutilate both against sense and grammar, the latter demanding a वृत्त वपम् and giving the form वृत्त वपम्—Punctured, so called because of their resemblance to the beak of a heron (वृत्त) वपम्—A dark. वानिना—The root here is वृ and not व. वृत्तपदम्.—For the original meaning of वृत्त see note on वृत्तपदम् under p. 47. वृत्तम्—has the force of enfeebment. वानि...वपम्—Dressed in red silk. वृत्तपदम्—Somewhat unusual in sense when appli-

lifted weapon. A वरिष्ठपुरुषीति. विपुलेन यत्नितम्—Must have returned. Distinguish from निवर्त्तिनम् 'and return'. The passive is idiomatis. वृत्त-वर्त्तनहेतु—See note on वृत्तविधे above.

P 55 वरा...नेष्टु—An instance of a वराम्भितवत्त वटा - A collection. अनेष्टु—A lion, वर here means a beast in general. दनिवधम्—A reply. द्वापद्विज—The द्वापद्विज attaches to his failing in his duties as an अष्ट, which is pointed out in the verse itself. विदधि—Death. वारि...वपु—Admits of a second form by the rule वृत्तोरन्तरात्तम् (Pa I 4 51). अविधत्—Immodesty. Refers to द्वापद्विज कीर्त्तन and वनीयितव्यवत्त—the main cause of the war. वरुहार्त्त—For the present case was very much like that. वृष्टु—An arrow. लम्—A lance. वनि—A spear. वार—A javelin. वारव - A warrior. निवधेष्टु—Inclusive विवधम्—Unusually विवध-विधम्—Bowed. अविधत्तित—कर्त्तुः क्तः by Pa III 72 'अविधत्-कर्त्तुः' अविधत्—विधत्तित by अविधत्तित क्त कर्त्तु (Pa. I 4 46). वारि वार—May I hope that. वारि वारम्—God forbid.

P 60 वारि...वर्त्तु—Exposed. वरिधत्त (general of वृत्त.) अविधत्तवत्तुः केन (वनीयितव्यवत्त). वरुहार्त्त—Speaks. वरु... वारवत्त—Formed into a circle. Cf. Kālamāsa 'नानुवर्त्तितवत्तु-वृत्तवत्तु वनीयितुः.' वरुहार्त्त—An armour. वृष्टु—Able to penetrate with difficulty. The वरुहार्त्त (वृष्टु) here has an active force, as we have in the words comprised in the sūtra 'अविधत्त' (Pa III, 4, 68). The use of course is unusual. To take it as a passive form would militate both against sense and grammar, the latter demanding a कर्त्तु वरुह and giving the form वृष्टु वरुह—Pintern, so called because of their resemblance to the back of a heron (वृष्टु) वरु—A dart, वरुहार्त्त—The root here is वृ and not व. वनीयितव्यवत्त—For the original meaning of वनीयितव्यवत्त see note on वनीयितव्यवत्त under p. 47. वरुह—व has the force of endearment. वरु...वत्त—Dressed in red silk. वरुहार्त्त—Somewhat unusual in sense when appli-

F ॥? चंचल दृष्टि—Beckons धीर—युं चक्षुर्भीति (युं + दृक्)—Horned (lit for the yoke) गर्वभुवर्षि—A denominative from गर्वभुव, अविश्रमार्थ—अविश्रम are associated with wonderful powers of eating does—अट्टेय—Proudly (अट्टेय=pride) अविश्रम—An introductory word corresponding to the English 'there' अविश्रम—Furged अवि...मिह—A बहुव्रीहि qualifying विशेषण—in which the aiming and the discharging were unknown—Bhava quickness of action अविश्रम—Way attacked

[illegible]

P 61 अनु-सङ्ग-प्रमाणः इति अनुसङ्गः (वर्त)

The epithet shows quickness of the process similar to चरित्रज्ञान ... द्विद्विज्ञा above हेरासुखम्—Hostile attitude असुख—An archer महस्य वदत्यसिद्धे मङ्ग. The compound राजसामुख may be treated either as a कर्मवाच्य or as a कर्तृवच्य like राजसभा. इह—मङ्गटे—इह at the valour of the son, रित at the enemy's action, अथवा at the helpless condition of the son. मङ्गटे—A mingling मयुगल—The cry of 'well done', applause समम्—Simultaneously. द्विधी...शर—A shower of arrows

P 66 शोभ...घोर—Attack by भीम. नामाविहीन—Refers to चरित्रे वृत्तेषु &c above. सुखस्वभावोवि—In spite of his simple nature (characteristic of his tender age) द्योत्य-ज्ञान—From inside the chariot किङ्करी—A small bell मङ्गल—Jingling An onomatopoeic (च मुकरादिभ्य) word द्योत्युक्ती—The कीट (की) is hardly defensible. सुख here not conforming to the definition of स्वादु (in स्वादुःखौपचर्जमादौविदोपवाह—Pa IV 1 54) as given in the couplet—अमुके कृतिर्विना स्वादुं द्योत्यस्वमिद्वारणम् : अतस्मै तत्र इष्टं च त्वेव चोपवासवा पुनश्च न भीमशरमयीः—भीमस्य by its deadly nature and समयी because of समया

■ 67 द्विद्वि—The use of ज्ञा (changed into द्वि) is to be understood, there being no कर्माकर्तृकत्व here चोऽसुखम्—Characteristic of a hero द्विद्विज्ञान—Exposed. द्विद्विज्ञान च न मर्ति न मन् कर्तुं तद् यथा तथा Qualifies रतिम्, पुनश्चम्—Used interjectionally here सुख—A kind of arrow निमग्न—Having observed. अर्धेऽर्धे—Exposed : अर्धे कथा (a कर्मवाच्य) or अर्धे वचः (an कर्तृवच्य) according as अर्धे means a part or a half, in which latter sense अर्धे is मङ्गल. The समाधान by अमङ्गलमवधारणम् (Pa V 4 74) मातृश्रीः—For the allusion see Mahābhārata : तर्हि कथाः शोभामन्वृत्तिं नयन्मित्रताम् : अमङ्गलहेतुं कतिनां यानां सुखान्वेषिताम् न वा सुखं तिस्रोऽन्तो विधा तत्रम् अमुकम् : केनपुनश्चासुखता हेतुनामिह यद्वा न तिस्रोऽन्तरेण—Thus, the all. (here there) eyed. अर्धेऽर्धेः—

(1212) also gives relief to sorrow विमर्श—Exposure of
 वा मी नम आत्म—Action

P 71 चरित्रम्—Because obsequial : वनमनु—See
 note on वनविषे under page 57 सुखी—At the death
 of our own men सुखी—At the death of the enemies चञ्चल
 —Seems to be superfluous न ते—So नहि तु ममहि (now
 we are one) न हि—So नहि तु ममहि (for the same reason)
 शान्तःपश्यति—Will console सुख (also spell सुख)—Neighing.
 सुखम—A noise मेघ—The circumference of a wheel.
 विमर्श—Why वनमनुविमर्श—Driven by वनमनु

P 72 क्रीडन्—Creeled Devotee ; कृ + लृ + क्त, क्रीड
 क्रीडन्—Arreling लोके . लोके—Exposure ; लोके लोके . (लोके लोके :
 लोके लोके) क्रीडन् लोके : क्रीडन् क्रीडन्—A form of blessing वन-
 मनु—Perforce विमर्श—An example of वनमनु वनमनु. The other forms
 वनमनुविमर्श and वनमनुविमर्श would be included under वनमनु,
 वनमनुविमर्श—Pitiless (वृत्त=प्रिय) वनमनु—Equivalent to वनमनु
 (वृत्त=प्रिय) The components are in the relation of species
 and genus as in वनमनु, वनमनु—In this we find a trace of
 Laundhar having formed a part of ancient India वनमनु. लोके-
 लोके—The meaning is that the epithet वनमनु (or वनमनु) is a
 superfluous addition here, the loss of brothers having made
 Duryodhana perpetually such

P 73. शीत—Slowly विमर्शन्—विमर्शन् शीतः (Pl.
 I 3 19) वनमनुविमर्श वनमनु—The same as वनमनु || 60
 वनमनु—An arrow वनमनु—A bundle वनमनु—Reclining
 वनमनु—An enemy The meaning of the line is that it is
 a strange irony of fate that वनमनु should inquire after the
 condition of his wound under circumstances quite different
 from those he expected वनमनु—For they were blind, Dis-
 tinguishable by nature and Guiltless by art वनमनु—Exposure ;
 वनमनु वनमनु, and then वनमनु वनमनु—Wax of वनमनु.
 वनमनु—Unavenged वनमनु—Exposure the वनमनु

ing weaker वायव्या मयम्—Understand कर्मण्ये or कर्मण्यने after this कर्म मयैः—Even when matters have come to such a pass कर्मणिमुक्तम्—Fought with reason यने—See note on युजयन्ते above विवक्षणे—Bears The word occurs in a different sense in the line 'अयम् विवक्षणे (withstands) कर्मण्य मय मयम् कर्मण्ये'—Mahābhārata The *m* of the root is unaffected in the form विवक्षणे (वि-कृ + लि) विविक्षा-जन—The use is hardly justifiable, conveying, as it does, no sense of substantiveness in the present case For the association of such terms with the sense of substantiveness refer to कर्मण्यमयम्, कर्मण्यम्, कर्मण्यम्, कर्मण्यम्, कर्मण्यम्, विविक्षाजन &c.

P 77 कर्मण्यमयम्—Exposed like कर्मण्यम्, p 73 above धीरवत्—See note on धीरवत् under p 60 कर्मण्यम्—See note on कर्मण्यम् under p 57 कर्मण्यम्—The use of ल is to be justified by P's III 4 71 'कारिण्यमयि लः कर्मणि क' वाक्यं ईशान्यमयम्—Compose yourselves The form is active will be वाक्यार्थे ईशान्यमयम् For the reflexive use of वाक्यम् see note on the word, at 33, p 8 कर्म . कर्मण्यम्—Notice the idiom कर्म क—See कर्मण्यम् कर्मण्यम्—Defiling the occasion. Exposed. कर्मः कर्मण्यम् (कर्मण्यम्) or कर्म कर्मण्यम् (कर्मण्यम्), which latter will occasionally give the form कर्मण्यम् (see P's II 2 4 and II 1 24) कर्मण्यमयम्—Who had their way over the whole earth कर्मण्यम्—Bears From कर्म + ल. पुत्रम्—The base is पुत्र 'a joke'

P 78 कर्मण्यमयम्—Calamity कर्मण्यम्—The subject is ईशम् ईशः—In secret. Qualifies the verb in कर्मण्यम्. कर्मण्यम्—Killing For the lengthening of the vowel in कर्मण्यम् see note on कर्मण्यम्, III 16, p 48 कर्म—The word कर्म is a सर्वनाम even when it means, as here, an enemy ईशम् कर्मण्यम्—Construe : ईशम् कर्मण्यम् 'Like their deed.' कर्मण्यम्—By Varuṇa (कर्मण्यम् कर्मण्यम् ईशम् कर्मण्यम्) it should be कर्मण्यम् Thus Kālidāsa : कर्मण्यम् कर्मण्यम् (Kumārā III. 48) Also Bhartṛhari : कर्मण्यम्.

विश्रुतचरितम् ।

The story is taken from the *Deśikamāraṇa* (the adventures of ten Princes) by Dandin. Viśruta, the hero, narrates his adventures to Prince Rijavāhana. The connection is this: Ten youths with Prince Rijavāhana at their head come, in the course of their expedition, to the Vindhya forest where a demand for his service having called the Prince away, his comrades, unaware of the circumstances, enter upon a search which extends from the vicinages to lands far off. Ultimately all are reunited, each with a tale to recount.

P. 67. सुधा सुखा च—By hunger and thirst. The latter दृष्ट and दृष्ट, with other words such as चायुः, ३७, सुख etc. have optionally a second form arrived at by the super addition of च at the end चक्षेष्टादृष्टः—Unused to suffering. Words like सुखादी, चक्षुःखादी are frequent in the *Mahābhārata*. सुखाभावे Near a well (चक्षुः = Nervous) चक्षुःक्षीणोऽथौ—Thou art eight years old देवी here is an affix like too others लय and देव 'देवदेवतायाः' लयदेवदेवतायाः (Pa. V 3. 67) चक्षुःक्षीणो should be treated as a चक्षुःक्षीण here लयलय—Bleeding चक्षुःक्षीण—To alley चक्षुःक्षीण—While drawing water चक्षुःक्षीण—Worn with age, old. चक्षुःक्षीणः लयः लयः चक्षुःक्षीणः—Able, दृष्टक्षीण—The root is दृष्ट (नो च) लयलय—With a creeper (acting as a rope) लयलय—Hanging lifted, लयलय—A lamination pipe चक्षुःक्षीण—With water. The base is चक्षुःक्षीण which is always plural चक्षुःक्षीणः—Five or six. A चक्षुःक्षीण, लयलय चक्षुःक्षीण... लयलय—A tree-shoot लयलय लयलय—Restored, लयलय—Sealed लयलय—दृष्ट, The base is लयलय from ल + चक्षुः. लयलय would give the form लयलय लयलयः—A country लयलयः As opposed to लयलयलय. The form लयलय is condemned by Yāska, the correct form with लयलय लयलय. For the

...Haring combined.

P 91 **वेग**—Dissipation. **वेगिनी**—A girl
walk **विषादोत्सवः**—Plus three fourths. **वहिका**—A
or 24 minutes. **वज्रावली**—An army consisting of the
division of elephants, chariots, cavalry and infantry.
वेगवर्धन—A name of the god. The name is by 'वैगवर्धन'
(P 1 V 491) **व**—Punish **वैदिक**—A vedic student **वैदिक**
—Study of the vedas **वैदिक**—One to let, **वृत्त**—One
one or ten **वृत्त**—An even **वृत्त**—Inclusive to let
life, **वृत्त**—Black **वृत्त**—In secret **वृत्त**—Day and
night **वृत्त**—A name of the god. **वृत्त**—Annoyance, **वृत्त**
वृत्त—The compound is here may be treated either as a adjective
to **वृत्त** or adverbs to **वृत्त** **वृत्त**—Passing

P 92. **काय...** काय—(has) reputed as a politician
Expounds कायक... एति कायक... (कायक... कायक... कायक...)
Here means नीति... कायक... is a synonym of नीति...
न्याय... न्याय... एति न्याय... कायक... कायक... कायक...
कायक... कायक... एति कायक... कायक... कायक...
द्वीप... द्वीप... एति द्वीप... कायक... कायक... कायक...
Too much कायक... कायक... कायक... कायक...
काय... काय... काय... काय... काय...
एति... एति... काय... काय... काय...
काय... (Nandha 1 77) काय... काय... काय...
Other three—काय, काय and काय, काय... काय... काय...
काय... काय... काय... काय... काय...
Imp... Imp... काय... काय... काय...
forced by all... of its being the ruling race) काय... काय...
not state, i. e. fresh काय... काय... काय...
various courses काय... काय... काय...
both home and foreign policy—काय and काय... काय...
A primary... काय... काय... काय...
the... काय... काय... काय...

ପଦ—Exposed ସାମାଜିକ ସମ୍ପର୍କ, “ସମ୍ପର୍କସଂପ୍ରଦାନ” (P. ୪୬୭) ଏହି କ୍ରମାବଳୀ: “ଏ” ଶବ୍ଦ: “ସମ୍ପର୍କସଂପ୍ରଦାନ—ସମ୍ପର୍କସଂପ୍ରଦାନ”
 —Commenary ସମ୍ପର୍କ:—Uduly exposed କଥା .. ପୁ—A
 ସମ୍ପର୍କ, Heals of impoverished families, ନିର୍ମାଣିକା:—Discon-
 eured. ସାହାୟ—Proceeded ଚରାବସାୟ—Conspiracy with the
 society. କାମଗାର—King of ପଦଗାର—a country so named.
 ଶିକାରୀ—Yarrow indicated. କାରଣ—Caused to fight
 ସହକା—A frontier ସାହାୟକ—To attack, ସମ୍ପର୍କସଂପ୍ରଦାନ—
 Mobilisation of an army ସମ୍ପର୍କସଂପ୍ରଦାନ—Joined ‘ସମ୍ପର୍କ ସାହାୟ
 ସାହାୟ’ ସମ୍ପର୍କସଂପ୍ରଦାନ ସମ୍ପର୍କ—Adjacent ଦିଗ—A back ସଂପର୍କ
 ସମ୍ପର୍କ—Encamped Street grammar (P. 1. 3 17 ନିର୍ମାଣ)
 would require ସାହାୟକ here କାରଣ—A dancing girl
 (ନାଟି), ସାହାୟକ—ଅପରି ଓ କାରଣ ସମ୍ପର୍କ—Aid,
 କାରଣ—Wires କାରଣ—Pollutes କାରଣ—Potential
 passage of କାରଣ, କାରଣ—Harmonized କାରଣ—Encounter-
 ed, କାରଣ—Having been accepted, So, କାରଣ (ସାହା କାରଣ).

P ୭୭ ପଦ—A weight equal to ୪ ଗ୍ରାମ୍ or ୮୫ ଗ୍ରାମ୍
 ସାହାୟକ—Having made a present of (ସାହାୟକ present),
 କାରଣସଂପ୍ରଦାନ—Through a reliable person କାରଣ—In the best
 day କାରଣସଂପ୍ରଦାନ—Through distance (୮୫ ଗ୍ରାମ୍ of) ପ୍ରାୟତଃ କାରଣ
 ...ସଂପ୍ରଦାନ—Fall a prey or victim (ସାହାୟକ କାରଣ କି କାରଣସଂପ୍ରଦାନ
 —Singular by the principle କାରଣ କାରଣ ଦିଗାଦିକାରଣ କାରଣ,
 କାରଣସଂପ୍ରଦାନ—Assured କାରଣ—A heretofore unusual କାରଣ—
 କାରଣ—To her husband's stipend (ସାହାୟକ କାରଣ କାରଣ
 two mothers) The use is grammatically defective The
 correct expression would be କାରଣ କାରଣସଂପ୍ରଦାନ କାରଣସଂପ୍ରଦାନ
 କାରଣ କାରଣ, କାରଣ—Exposed କାରଣସଂପ୍ରଦାନ, କାରଣ କାରଣ
 କାରଣସଂପ୍ରଦାନ (P. 15 1 115) କାରଣ କାରଣସଂପ୍ରଦାନ, P. ୧୮୮ କାରଣ
 କାରଣ କାରଣ (୧୫) କାରଣ କାରଣ (କାରଣସଂପ୍ରଦାନ) କାରଣ—Men, karmas
 କାରଣସଂପ୍ରଦାନ—ସଂପ୍ରଦାନ of the desiderata (କାରଣସଂପ୍ରଦାନ)
 A child କାରଣ—Being on (ସାହାୟକ) କାରଣ
 କାରଣ କାରଣ—Crowded

beris वयान—Approach. सुख्य—A wrong way. 'वय-
नं दायकः' (Pi. V. 4. 85) इति वयानः 'वय'.

P. 97 अवयव—Superior. वधि—Become Impera-
tive 2nd sing of वध् 'to be' विमोक्ष—Of whom वृद्धः Pi.
IV. 2. 114 जन्मा—By birth The phrase means 'what is her
parentage?' अनुयुक्त—Asked. सम्यगे—The use of निद् in
the first person is to be justified by the speaker's having
been beside himself with joy and affection. 'चित्तविह्वले च'
मवागच्छ—Proud of state-craft क्षात्रेण—Cause of वि-
वधु—An arrow वाधिय—Having snatched क्षात्रवध—A
bow वधवाहन—Pierced up to the bill of the arrow निव-
वाहन—Pierced through and through 'अवनिववाह' निवधने'
इति दाह वधु—A hunter विवध—Having cut वृषावध
—Having roasted on a spit 'यूनावध' इति दाह इति—
A leather bag इतिगया—By affectionate treatment समुत्थेन
—Through her

P. 98. संवीर—Having compounded or mixed चमद—
Medicine निर्विषा—Unaffected वधम—The people वधु
...यन्ने Will follow The roots 'वृन्' and 'वृध्' is वृद्ध admit
optionally of a वृद्धेदी termination without वृद्ध. क्षात्रविष—
So called from his use of a वृषाव (a human skull)
for an almsbowl वाधिवध—Mostly consisting of gentlemen
वध वधुर्विष—An idiomatic expression meaning 'on the
fourth day from now,' वध having the force of the ablative.
Or वधवधुर्विष may be taken as a वधुर्विष—वध वधुर्विषात्
वधमिन्—From which to-day is the fourth (counting backwards)
For a similar use to the second alternative of वधुर्विषात् वधुर्विष
(Rāmīyaśa Ādikānda VI 17) वधमिन्—The root वृ, which
is वाधवधेदी, admits of a वृद्धेदी termination in वृद्ध.
वधम—Loneliness निवधम—Having concealed वधवधम
—Will be accomplished

P. 99. वधवि—Frued वधुव—Flowing with milk

my followers or parayers. वापी...वापय—Expond:
 --वाता (वातव्य) वस्यट्... वाता 'which showed ex-
 treme (वादवाह) because of the sandy ground
) having been effaced by N ललावतीयः—By an
 of ललावतीयः वस्यट्—Along the wall
 ललावतीयः. Expond : वातावस्यानु 'यस्य वापयः' (P II 1 16)
 त—By the south ललावतीयः—So ललावतीयः Owing to the
 having been covered with bricks piled up. वस्यट्...
 unobserved steps ललावतीयः—Having jumped over the
 art and the ditch. ललावतीयः—Pot on ललावतीयः—Tumultuous
 ललावतीयः—A ललावतीयः वस्यट्... ललावतीयः—Dochel.
 —A lullaby ललावतीयः—Cremation ललावतीयः—A lullaby.
 ललावतीयः—Previously ललावतीयः ललावतीयः—Later ललावतीयः
 ललावतीयः.

[illegible]

P 102 द्विजलसिद्धिनि—See Manu. धनि .. ईशः—Ex-
 pound धनिसिद्धौ पुण्यकन्दे (वराहमिह) अथ धनस्यनि—A tree
 bearing fruits without flowers Thus धनस्य—वदुषा धनस्यस्यो द्वि
 धनस्यस्यः, धनस्यः Here used in the sense of a tree in general
 धनिसिद्धिः—A department, a division Applies equally
 to धन and धनस्यनि द्विज—प्राज्ञ—Because of his descent
 from the B. or B. family वेदस्य—Good, nice. धुनस्य—Carries
 a double sense a rooter and a maker वेदस्य—वेदस्यो धनस्य-
 पूषा धनिसिद्धिः—A धनस्यो धनस्य धनि . धनस्य—Who
 allowed an opportunity to over-confident, to grow over-
 confident धनिसिद्धिः—Superbman Expound धनस्य
 (adjunct to धनस्य) धनिसिद्धिः—(धनस्यो धनस्य) Or धनिसिद्धिः
 धनस्य (adj. धनस्य) धन (धनस्य) धन (धनस्य) धनस्य—Boldly
 facing the enemy Derive: धनस्यो धनस्य, 'धनस्यो धनस्य' धनि
 धनस्यः Three forms are possible from धनस्य in the sense
 of धनस्य (धनस्यो धनस्य), the other two being धनस्य
 and धनस्यो by adding धन and धन For the form and
 meaning of धनस्य see note on the word under P 83.
 धनिसिद्धिः—Aggregating धनस्य—Singly धनिसिद्धिः—
 'धनस्य'—Own, self—Mark, loyal. धनिसिद्धिः—Considering
 oneself to be a politician Derive: धनिसिद्धिः—धनस्य (P 111
 2 83) The nasal comes (P 111 3, 67). धनस्य—A test of
 honesty (from a political standpoint) धनस्य—Having tested
 धनस्य—Variously suggested धनस्य—A spy धनिसिद्धिः—
 Proud धनस्य—Unruly धनस्य—Promulgating

is, चपेटुः. योगान्=उपायान्. माद्यम्—With चापद्यम्—Having taken leave of. सन्वितः—Invited.

शुकनासीपदेशः ।

The piece is taken from Bhaṭṭa's Kādambari. Shukanaśi the minister delivers an address of practical advice to Prince Chandaśipada on the eve of the latter's coronation as heir-apparent.

१ १०। निम्नं—By nature समानुपेक्षम्—Unlike ordinary मनुष्य (mankind) which is समानुपेक्ष. Similarly compare the next वाक्य. २२०—A fitting expression for an address to a prince living in the midst of jewels अस्त्रिणम्—Old age or senility, according as one means pride or intemperance उर्मि—A wild. निम्नं—A eye disease causing blindness. निम्नोद्वेगः—A refrigerant शुकनासम्—Roots and spells उक्तम्—To be repeated चपेटुः—Greeting चपटम्—Always दृष्टम्—Night. अस्त्रिणम्—A senile state of the three humours अग्नि, विष्णु and वसु अग्निं च वसुं च—Of दिव्यं शुकनासं समुपार्जयिष्यसि । इति शुकनासोऽपि विष्णुं च वसुं च उक्तम् चपेटुः—But, not, or such from with चपेटुः—Unmistakable. समानुपेक्षम्—Superhuman अस्त्रिणम्—Ardor. समानुपेक्षम्—Unintelligible or unknown—Insuperity चपटम्—Greeting, २२०—(१) Kādambari, (२) १०० इति—(१) Dist (२) समानुपेक्षम्—(१) Whirlwind, (२) delusion. समानुपेक्षम्—A great power चपेटुः—A great alliance to the Shuknaśi, followed by चपटम्—A lecture to the prince Shuknaśi, who does not regard happy चपटम्—The nature's love चपेटुः—Invited to the king's marriage. The phenomenon of attachment to

water is a common experience. वैद्यकिः will explain it as the restoration of its natural sweetness by the withdrawal through distillation with a heavy substance, of the extraneous elements that overpowered it. विग्रहः. — Loss of hearing. अस्वादि—A wrong path. अस्वादि—Over-attachment. अस्वादि हेतुः—Of R III 29 'विना हि चक्षुर्विना श्रोत्रं च मनो न विदुः' अस्वादि—Of Ullāsa अस्वादि सुवि विच्छेदः.

P 103

[illegible]

23 अनाहृतस्य त्रिपेक्षितानां पाशुपतः । तस्य धर्ममेवाग्रे
 एतत् कथा विना । Also Manu न तेन दृष्टो भवति तेनायं दवि-
 यिः । यो वै भुजायकोपायसो मेवाः स्वर्णि विदुः । एतिवज्जम्-
 An echo मनुष्य—A swelling च—False कथा—
 ऐहिकी—Intent on well-being, here blessed. The use is analogous
 in sense to पाशुपत and such other expressions सुप्रह—A
 valiant warrior

P 106 शम्भु—The figure in this and the
 following, before हस्ति, is against usage सुप्रह—
 The अश्वमेध of मन्वी is proverbial Poets, however, usually
 oftentimes attribute this अश्वमेध to the imper-
 fections of the master Thus Kalidasa—तेन विदुः श्वमेधोऽव-
 श्यायकोपेभ्यः कथलम् (R. VI 41), and Bharavi—अश्वमेधो-
 दयं वै विदुः त्रिपक्षं न ज्ञोष्यन्तः । अश्वमेधविद्या मन्वीनामव-
 श्युः शम्भुपदम् । (Kish. II. 41) मन्वीक—Famously known
 —A sage. सुप्रह—Kais अधिवक्—Famously, noble descent
 सुप्रह—Heraldy हेतुवक्—Clothes, धन—Learned
 अनुपम—Olays मन्वी—Magnificence, कथलम्—A mark (of
 fortune), कथा नि—Roughness अश्वमेध—The phantom
 appearance of a town in the sky On this Brihat-samhitā—
 अश्वमेधोऽस्ति नगरादुत्पन्नानि वायव्यान्तरात् । दीर्घास्तु मन्वीनां च
 कथं भवेत्, Also, अश्वमेधोऽस्ति नैव कथा नैव कथा नैव कथा
 अश्वमेध । कथा नैव कथा नैव कथा नैव कथा नैव कथा नैव कथा
 कथा । अश्वमेध—In oblique position (अश्वमेधोऽस्ति) was observed
 by the natives in an eddy (चूर्ण) caused by the rolling
 of the Mandara mountain अश्वमेध—An intellect मित्रम्
 —Fully पश्यन्—A king अश्वमेध—Expanded ; अश्व-
 मेधोऽस्ति (अश्वमेधोऽस्ति अश्वमेधोऽस्ति). A शम्भु is thus
 defined कथा नैव कथा नैव कथा नैव कथा नैव कथा नैव कथा
 मित्रम् कथा नैव कथा नैव कथा नैव कथा नैव कथा नैव कथा
 कथा—Dwell on the list of words 10, is won by that means
 कथा—Full of more or less अनुपम—Fully developed.
 कथा—Block and rock कथा नैव कथा—(1) Treasury and treasury,

cently, generosity समानता—A broom. हथौडा—A turban
 daleam. उल्लास...समय—Based on the fact that it
 makes its first appearance on the head in the shape of a
 hair. Cf R XII उ न कलमुनवावय एते चो म्बवर्गि
 लेकेपोवुवेताह वाववयवय वाव व कलमुन—In order
 सिद्धिप्राप्तये—Are drowned वायुनाह—Apprehension, apprehend
 हल्लह—Helm, helmet वायुनाह—Is indicated. See also
 above वहुवि—A bird वायु न—A glowworm, a firefly or
 A particle वावव—Pile सिद्धवयवय—F. regarding the
 birth (equally humble with others the real is having one
 later—not a universal one) वेवेव वाव—The वेवेव is
 taken with वुह वाव (d. वावव वेवेव) it means the three
 of वायु विम and वाव. वावव—Intention of वाव वेवेव
 —Here only the वेवेव वेवेव are common. Looking the वेवेव
 and the mind (which is but a वेवेव वेवेव and a वेवेव वेवेव
 the number would be eleven वेवेव वाव—'lostness by said
 as it is वाव—Having lost hope वावे,—By evil spirit
 वाववा—Being lured सिद्ध—Fictitiously वहुवा—Let
 person

P 102 वावव—A tree with long tapering leaves. Hence
 the name वाव. 'वाव'—वाव वाव वाव वाव वाव वाव
 would mean the eye वावववाव—When death is near one
 वावव—Said by a deity under वाव वेवेव
 वाव वेवेव वावव (वावववेवेव वाव वेवेव वेवेव)
 वावववाव—(1) Disaffection from great pride, (2) a great
 part of great one वावव—With one who is वाववेवेव
 वेवेव वाव 'यथेव' वाव (1) Drink (2) वाववेवेव
 वेवेव—F. the tree is constructed with a part of वाव
 वावववाव वाववेवेव वाववेवेव वाववेवेव वाववेवेव वाववेवेव
 वेवेव वाववेवेव—Cause of वाव वेवेव The part is
 वाववेवेव वेवेव वाववेवेव वाववेवेव वाववेवेव वाववेवेव
 वेवेव वेवेव वाववेवेव वाववेवेव वाववेवेव वाववेवेव
 वेवेव वेवेव वाववेवेव वाववेवेव वाववेवेव वाववेवेव

वर्धितम्—The same as वर्धितम्—a tutelary deity
 Proper निर्देश—Fishes क्षेत्र-म्—(Lies) on
 by क्षेत्रम् or क्षेत्रम् वर्धितम्—Mark and वर्धितम्—
 वर्धितम्—Decorating others

P. 111 वर्धितम्—Devotion वर्धितम्—The
 administration वर्धितम् are reproved वर्धितम्
 detoured वर्धितम्—A wolf वर्धितम्—Granted that वर्धितम्—
 Given वर्धितम् वर्धितम्—A light-hearted and
 lightened, which वर्धितम् are neither, वर्धितम् वर्धितम्
 and वर्धितम् वर्धितम्—For this (the following)
 also For this वर्धितम् use of वर्धितम् of. Ullara—वर्धितम्
 वर्धितम् वर्धितम् वर्धितम् : वर्धितम् : वर्धितम् वर्धितम्
 वर्धितम् वर्धितम् वर्धितम्—The 7 वर्धितम् are वर्धितम्. वर्धितम्, वर्धितम्, वर्धितम्
 वर्धितम्, and वर्धितम्, each measuring double the area of
 preceding to the nearest approximation. The coast
 of the earth, as conceived by the ancients, may be re-
 presented by a set of seven concentric circles, the innermost
 the वर्धितम्, and the six equally beginning with the
 to the centre, the six remaining वर्धितम् in order, where
 circumferences will represent the seas surrounding these
 or insular continents वर्धितम्—'वर्धितम् वर्धितम्' वर्धितम्
 वर्धितम्—A causal, वर्धितम् being optionally changed
 वर्धितम्—Of absolute command.

महाश्वेता-वृत्तान्तः ।

This is a second piece from the Kādambarī. Mahā-
 a वर्धितम् Princess, recounts her life to Prince Chandr-

वर्धितम्—cruel वर्धितम् वर्धितम्—See note on the
 under p. 105. वर्धितम्—Heaven, the abode of the

इति—This precludes not only other daughters, but sons as well. She was the only child—a daughter. अत्रावतर्था—This obviously refers to the state previous to the daughter's birth. An instance of what मैत्रिश्रुत would call a चायमात्र. The derivative meaning of an चाय is न वसति ईहे वेन ज्ञानेन, which applies equally to the son and the daughter. दशमेःश्रुति—Thus Manu II 30 नावर्ते दशमां तु प्रादशं वात्य आरवेः । पञ्चमेश्वर—For she was literally white in complexion.

P. 114. अयुमाह—The month of oblation नमिनमुमुह—The अविसमय precluding the blooming of मुमुह by day is overruled here by the peculiar condition of the place अमरुह...वाति—The images of Śiva, मुनि—Bent वनत—क्षीरिण, so called "because nursed by other birds (crows). क्षीरिका—An avenue वेदुखोलन—A wing, अहमर्हमिका—Bivalvy अनायातपूर्वम्—Expound : पूर्वमायातः चायातपूर्वम्, then नञ्. मुमुहिन—मुमुह (a denominative from मुमुह+विप्)+त्, and not मुमुह+इत्तच्.

P. 115. कौतुक.....ईशानि—Disjoin ; कौतुकतया व्यापिष.....ईशानि कौतुकतया explains the increase of the jungling. The swans were attracted because they took the sound for that of their own species पुनावन—Fire, the consumer of oblations (पुन) वृन्नीकत—Turned into fuel (वृन्), i.e. burnt अययता—Of the same age, A बहुव्रीहि. Expound : अययत इवे अय मेन, where the change of अयय into अ is by P VI, 3. 83 'अययतिअयय'—अययतहीहनाम्—The use of अयय with अययति which itself means an ear ornament is justified in the following: अययतहीहनादिदे अययतिअययतिमिति अययनादिहीहनादि मितिअययतिअययतिमिति अययनाम्—Smile, literally, in white अययता—अययति—The अययता is a constellation of six stars. अययपूर्वम्—For the peculiarity of the compound see note on अनायातपूर्वम् under P 114 मुमुहमर्हमि

P 117. अविज्ञात—*Concealed*. चतुर्विध—*Un'common*.
 छ—*It*. See note on the use under al 73, p. 45. चास—*The base*
 स चासन् (*a repository*). साधारण—*The common folk*. न तु न—
 यथा—*And as happen then I who could neither give up*
modesty nor turn mad. कावे हि मुदाय—*Here, 'spring' and*
'virtues' of the object of love. लास्य—*Levity*. सदाशोभा—*See*
note on सुवसोभा under p 43. कथा—*मत्या (कानुवाचनेवाच्यत्वात्)*
 सद्भाष्य—*Disjunct*: सत्य चकट (=चमकट). सद्यजन—
 सास्य—*Cf. कावे हि मुदाय above*. प्रियमजन—*Predilection*.

P. 118. समग्र—It is the shape of creating prayers, which the यक्षराज failed to perform. The new वैदिक मन्त्र—The idea is that the white of her eye shooting lustre from around the pupil into a tract forming with white lustre while the blue of the eye shooting blue rays up made the whole atmosphere look covered with blue lustre. वर—Opportunity favourable—विशेष. वर—मन्त्र—Further parenthetical are under श्रुति under p 117 सुगुण?—No मन्त्र, मन्त्र being enjoined when there is a natural antipathy (वैयर्थ्य) वास्तविकः—P 114 b)

P. 112 अवशिष्टपद—For all instances as such are prohibited for a द्वय वाचि as in M. 11. 177—वर्तमान्यु वाक्य प्रत्ये वाक्ये वाक्ये विधेः अनुवाक्ये वाक्ये वाक्ये For the peculiar use of the अवशिष्ट as also as बोधोपपत्ति under p. 81 उद्योत—An elliptic use corresponding to the English 'plain'. वचन—द्वयवाचि—The duality's use corresponds to what is transferred to the अवशिष्ट द्वयवाचि—Mayawati वाक्ये वाक्ये—Compliance with the required वाक्ये वाक्ये—Was taken into an ear ornament (वाक्ये) वाक्ये—In fact, वाक्ये—Placed in the ear as an ornament under p. 117. वाक्ये—वाक्ये वाक्ये वाक्ये वाक्ये—वाक्ये—वाक्ये is the reading in the original. वाक्ये वाक्ये वाक्ये वाक्ये—वाक्ये is repeated for the sake of the ear as an ornament under p. 117.

P. 120. अट्टादिभिर—Fettered द्वितीया...सोपानम्—Adjec-
tives to उपचाराय A prospective case, for this was the case
after it had been turned into a कष्टामलम् दाय ..करे—
That being the state of things. अनिकार—Circumstances
(here) अपुत्रद्वारिका—A process (lit. a daughter of the Lord)
दीप्ता...ति—Is drawing near नवग्रह—Newly caught,
आवरण.....मात्रम्—Expounded; आवरणम् अवतमित्र, तदेव पदः
तस्मिन् मात्रम्. शेषात्...स्पृष्टम्—Expounded; शेषात्परेन मुखाः
(thread) तेन ह्युक्तम्. The root is ह्युक्ताम् in सिद्ध्यते 'to sew.'
उद्धरणजितम्—Loss of strength सुप्रसन्न—Troddeu. उपद्रुत—
Disturbance अनुवाचितम्—Admonition निरुधाराद्यः—A
कथुकोटि with उत्तर (not उपचारात्) for the second member.

P 121 कर्मादिविषय—For there was no real anger.
 दुर्लभुना—An अविवक्षयात् only a दण्ड उपपत्तयेदुनीता, निघना—
 A river, वनीतम्—Against the current An अव्यवहार विवक्षम्
 —Qualifies अलिप्तम् बुद्ध्याभावम्—अतिशये अव्यवहारविषय-
 व्यापकत्वबुद्ध्याभावम्—Bhāṣya—द्वारे—By the principle
 known as the द्वैतविशेषण or the कर्मादिविषयत्वम्, the word
 can be construed with either the preceding or the fol-
 lowing expression

P. 123 शाश्वत—Ornamental लक्ष्मणमनसा—Deceased
 that (i. e. लक्ष्मणमनसा) was dear to him लक्ष्मणमनसायाः—'चरितं
 शाश्वतं निराश्रयं—Disconsolate लक्ष्मणमनसा—Exposed :
 लक्ष्मणमनसा (subjective) दीना (i. e. for लक्ष्मणमनसा) दूरीतलक्ष्मणमनसा—
 The mind was really due to her penitence. लक्ष्मणमनसा—
 —A हेतुमत् निमित्त Her लक्ष्मणमनसा for him was the cause
 of the following ascriptions मुनि—लक्ष्मणमनसा—The idea here
 is not that मुनि was dear with her before and only now
 assumed लक्ष्मणमनसा, but that लक्ष्मणमनसा had all along been
 there and now she only found the secret of it. Similar
 should be the construction with the rest in the sentence लक्ष्मण-
 मनसा—Exposed : लक्ष्मणमनसा लक्ष्मणमनसा दूरीतलक्ष्मणमनसा—Should be
 construed with all the लक्ष्मणमनसा लक्ष्मणमनसा लक्ष्मणमनसा—The lotus

plant (of course with flowers) The sun and the
poetically conceived as lovers सारसेषेव—All
flowtide. कीर्ति...को—A talisman preventing the
(departures) of life वस्तुतः...—The idea
by the expression सर्वोत्तमता as also by the feminine.
A राजसूय would similarly stoop to the ear and with
whistlers सर्व...—Acting like an an-
dromediate from सर्व... + रत्नम्. कंटक...
कण्टकविनाश was contributed to by both
and the सेनाय विजयीयात्—Optional for
विजयीयात्—Somewhat late. रत्नम्—Keeping (it
or revolving)

P 123. **अप्यर्चिताम्**—For the use of अप्यर्चिताम् see the note on सुप्यर्चिताम् under p 47 **असुविदित**—This shows number of the सुप्यर्चिताम् princesses that owed allegiance and also the frequency of their homage. **अप्यर्चिताम्**—T of a suppliant **अविश्ववादिनो**—Unbelying For an index of the mind, **वृथाकृतिसम्यक्** पुनः वदन्ति, वाचस्पतौ . **आत्मनः स.स.स. आत्मनो अनुसन्धेय**, **अविश्ववादिनो** कलकत्ता—on कलकत्ता under p 117 **अप्यर्चिताम्**—Six **विश्ववादिनो**—On this **अनुसन्धेय**—The अनुसन्धेय here is the communication of it referred to in the preceding sentence **असुविदित**—on the expression, of 40, p 41 **अप्यर्चिताम्**—See the word under p 106 **असुविदित**—A part The should be created as a **विश्ववादिनो** of the **असुविदित**—A piece

[illegible]

P. 127 શ્રવણ—અભ્યાસક્રમમાં ૩ થી. નુપમાન—Distressful
 વિવશ—Ashamed. હાનિદાય—Harm (to 1/8) ૩ થી—
 દિવા—‘દો’ નથી વચ્ચેથી આવતા’ and VAmara—અમારોથી
 વિવશને દો દાનિયે. અસાધન—End (અનુપ) યજ્ઞ—Dad
 વિદાય—Summer અદિયન—Thirteen Daries અપ + અનિવર્ય—
 અતીર્ણિત—‘અદ્યાનુભવિ લેનાર’—Bhānuchandra. Contrast
 with this verse what it has in the following—તે લેવા વિરુદ્ધે નું
 અદ્યાનુભવમાવિયા : તથા હિ સર્વે તત્વાનમ્ વરાહકથા નુપમા ૩—૬. 1
 11 પાં ભેદિય—The highest pitch

P 123. ટેવમાન—Trembling અતોચાત—For the long
 ૬ see note on ૬ 76, p 48 અચર્ય—All of a sudden સ્વર્ણ—
 Envious હનર—An ordinary person અનિવર્ય—This with the other
 two—અનિવર્ય and અનિવર્ય—are to be contrasted with અનિવર્ય
 as the agent In અનિવર્ય the અનિવર્ય is accounted for by
 the rule અવિ અનુવર્તન (P VI. 4 36) તસ્મિન્નૃત્ય—That
 અનિવર્ય was અનિવર્યનાં અનિવર્ય we know from the original.
 For the meaning of અનિવર્ય is અનિવર્ય refer to the lexicon :
 અનિવર્ય અનિવર્ય અનિવર્ય એવે તથા : અનિવર્ય અનિવર્ય અનિવર્ય
 અનિવર્ય : અનિવર્ય : અનિવર્ય—Exposed અનિવર્ય : અનિવર્ય માટે
 See note on અનિવર્ય under p 127. અનિવર્ય...અનિવર્ય—અનિવર્યનાં
 અનિવર્ય The અનિવર્ય as used here must be white to correspond with
 tears The propriety of અનિવર્ય which implies a multitude must
 be sought in the implied duality of the eyes અનિવર્ય—અનિવર્ય
 અનિવર્ય with અનિવર્ય changed into અનિવર્ય by P ૧ : 120—અનિવર્ય
 અનિવર્યનાં : અનિવર્ય—A secret

P 129 અનિવર્યનાં—For the use of અનિવર્ય see note on
 અનિવર્ય under ૧ ૭7. અનિવર્ય...અનિવર્ય—For the idea of. Niti-
 kataka—અનિવર્ય અનિવર્યનાં અનિવર્યનાં અનિવર્યનાં અનિવર્યનાં
 અનિવર્યનાં અનિવર્યનાં અનિવર્યનાં અનિવર્યનાં અનિવર્યનાં
 અનિવર્યનાં અનિવર્યનાં અનિવર્યનાં અનિવર્યનાં અનિવર્યનાં
 and Sikuatale—અનિવર્ય અનિવર્યનાં અનિવર્યનાં અનિવર્યનાં
 અનિવર્યનાં : અનિવર્યનાં અનિવર્યનાં અનિવર્યનાં અનિવર્યનાં

इति ।"—Bhāṇḍarā. अनुवर्तते—“अनुवर्तमान-
त्वात्पुनरपि मन्त्रोपदेशः । एता—अतएव उपामनसामुपेक्ष्यम् ।
इति ।"—Bhāṇ. दायादि... निवर्तते—“अथ वनोदादिनां दायादि-
बलात् विचरिष्यदियुक्तवदम् । तदुक्तम्—‘वामोदादिनां दायादि-
विचरिष्यदामादीनि आगच्छते वा ह्यन्ये समुदादिपेक्षयन्ते किं किं न
दुःखायते ।’ इति ।”—Bhāṇ. तद्विदोऽपि... वदति—“अथ तद्विद-
वदोऽपि तद्विदुःचितस्य तस्य विमोहात्तद्विदुःचितस्य अथ तद्विदुःचित-
मिदम् ।”—Bhāṇ. वरादि—वदति—“वरादि वदि तद्विदुःचितस्य-
तद्विदुःचितस्य” —Bhāṇ. वदि तद्विदुःचितस्य—The द्वितीया मन्त्र-
वदन्तव्येव here. Hence its retention in the Passive. Cf.
अथ वा न वदितव्यम्. The change into वदना is also, option-
ally allowed, as in the example वायः वदितम् वनीहनाम्.

P. 132. अवयव—Course of action. वयव—A
breath. पुरति—पुरिष्यति. ‘अनेकवयवयोः अनेकवयव वा इति
अतिशयं नद. पुंस्त्व—Shameful. अवयवत्वम्—Exposed like
पालकावयव. || 130. मन्त्रो—Feminine of मन्त्र (a मन्त्र-
derived from ह्यनुम्) always used in the third person.
A polite form of address not necessarily implying respect.
To show respect we add अथ or त्व before it. मन्त्र (from
मृ + ह्यनु) will give मन्त्रो for its feminine. सूचीम्—Silent.
An indeclinable.

P. 133. वदितव्यम्—वदितम् (bigam) is formed
from वृत् + वदति similar to वदितम्. p. 137. अनुवर्तते—
Follows. त्रिधा—False. वनीहारी—Feminine of वनीहार (a
porter). When वनीहार means ‘a gate’, the term for ‘a
porter’ will be वनीहारिन् with its corresponding feminine वनीहा-
रिणी. The office of a door keeper was usually entrusted
to women in those days. For the long ई in वनी see note
on वनीहार. || 76. p. 48. महा-भीति—Exposed : महान्
अन्यमार्गस्य भीति. Afraid of a great crowd of people.
अथ... भीति is characteristic of an avocet. Cf. Sāhitya
V. ‘तदाभीतिं दृष्ट्वा वदितव्यम्’ मन्त्रा वनीहारी मन्त्रे

‘सुतपदरीं वरमि’ and ‘वापसमि वरमः सुतिसुतिसि’
 वरुण इव सुतम् : वरमि वरमिर्जनमि सुतपदरीं वरमि’ :
 श्री implies a disposition and hence cannot appropriately
 be connected with any such idea as the detection of the
 purpose “सुतपदरीं वरमः—Explain : वर इव वरिषा नरे इव
 —भवः—This is all that I can do (विमल—power) वरमः—
 वरमः—वर, like its English equivalent ‘case’, also means,
 as here, ‘a stick’ वरमः—Perfumed powder वरमः—
 Cosmetic वरमः—विमलः वरमः—Bhāṇa. वरमः—A
 eunuch वरमः—Deaf and dumb वरमः—The main-
 tenance of these ill-favoured folk by light services in the
 वरमः is a happy reminiscence of ancient civilization.
 वरमः—A wood pigeon

F 134 वरमः—वरमः—For it is the sun’s rise that
 results the couple separated at night See note on al
 31, F 35 वरमः—वरमः—वरमः—At a loss what
 to do वरमः—Loss of cognition वरमः—A little वरमः
 —Able An undesirable वरमः—Proper वरमः
 वरमः—So न (वृषदीर्घ) Equivalent to ‘merry’ वरमः
 वरमः—The other course, viz of not meeting him वरमः
 —A supplicant for the first time. (वरमः—a request)
 वरमः—Sin वरमः—The east (from वरमः the preceding
 deity) वरमः—Carries a double meaning (‘the face’ and ‘the
 forspart’) वरमः—वरमः is white वरमः—By वरमः
 वरमः’ as have both वरमः and वरमः वरमः—Similar to
 वरमः above

F 135 वरमः—A coral वरमः—See note on वरमः
 under F 131 “वरमः वरमः—Instances of the Euro
 called वरमः (a seeming contrast). वरमः
 &c.—वरमः because it was a moon-lit night वरमः—A
 ware’ and ‘a love-longing’ (वरमः) वरमः—Coral
 the shark-scaued The word may also .

an adjective to *ग्रहण*, meaning "characterised by" which case we shall have to read the word twice

P. 136. निवृत्तम्—Alternative reading. श्री—
The peculiar effect of moon is on the उद्दिष्टम्,
called वाटुवाण, is the origin of its denomination
moon. इति इति—That इति इति was due to the
assembling the rise of clouds or a rainfall. वाटुवाण
Derive : वा—इति + वा पठ्य, ईमेव—That is, very the

P 137. **विप्रेत**—Vagabond, desertor, vagrant. **द्वारद्वार**—A park, **द्वारद्वार**—A side-door, —An amatory suggestion. **हस्त**—Her is the context means all through both 'a hand' and **हस्त**—Against the fear of a stumble (both and figure). The meaning is that her person took off from her all fear of a fall from virtue. **हस्त**—That is, her heart with the senses were herself, having all been **हस्त** in him. **हस्त**—As if it were a vehicle. **हस्त**—May I hope **हस्त**—Dragged by the heart, i. e. by love. That is, in image or reflection as applying to the **हस्त**—Exposed: **हस्त** (in the case of a moon) and **हस्त** (in the case of a lover). **हस्त**—comes **हस्त** following. **हस्त**—As a live sick would do. **हस्त**—As an effect of its own influence applying to the moon). **हस्त**—(1) is identical to (as in the facing of **हस्त**, (2) hates (because of their character).

P. 138. विषयज्ञ—Through distance. मृगयामात्रे. मित्रेण—Midnight, वरुणद्वयिष्य—द्वयिष्य is meaning both 'southerliness' and 'civility' मित्रेण Left without a prop. For this sense of द्वयिष्य Mahabharata : उत्तरेण चंद्रमौलौर्ध्वमराष्ट्रेद्वयिष्य । इदमेतौ

शुभोदयना—Purified by an evil spirit जिवा-जिवाङ्गा—
Different expressions of the same idea कवचाङ्गी-देवा—Her
कवचाङ्गा (wraps of ornamentation), परिचया (parts), and कवचाङ्गा
(ornaments) were all weeping with her as it were—the
lustre of her teeth, the flowers dropping from the hair and
the rays of light shooting from the joints forming
respectively their tears मरणाद् मृदुलम्—The वृद्धि is by
'मृदुलिप्थम्.' (P. I 4, 36). For a similar use of परिचयः
कवचाङ्गा मृदुलम् कवचाङ्गा मृदुलम्—Nistake,

P. 142 मरणाद् मृदुलम्, so called because of its dropping
in the मरणाङ्गा, मुनि—Bedecked वस्तु-वस्तु—Some-
what peculiarly used in the sense of covered कवचाङ्गा—
Touch or passing the hand on. मरणाद् मृदुलम्—The
necklace by suggesting the circumstances connected with
its transference could well be expected to have acted as a
surety of love and hence a stay of hope (for union) for the
interim. वस्तुमृदुलम्—The supplication even in her madness
of grief is not void of relevancy at least for believers in
ascetic powers. मरणाङ्गा—Appeared, prevailed कवचाङ्गा—
A spot. शोभा वस्तु—For there was no color as it seemed of कवचाङ्गा.
Similarly construct जिवाङ्गाङ्गा and वस्तुमृदुलम् following मृदुलम्
—Viewed here as mountains owing to their insurmountable
character वस्तुमृदुलम्—For the force of वस्तुमृदुलम् on वस्तुमृदुलम्
p 64

P. 143. कवचाङ्गा—Very bright मृदुलम्—Silk cloth
कवचाङ्गा—A fringe or border (here). वस्तुमृदुलम्—A turban,
a diadem, निविन—Covered कवचाङ्गा—An ornamental
painting जिवाङ्गा—A man, मरणाङ्गा—A kind of कवचाङ्गा
having the smell of lotuses शोभा—Plump कवचाङ्गा—
Interested. मरणाङ्गा, वस्तुमृदुलम् परिचयम्—Girding up the loins.
कवचाङ्गा—Also spelt कवचाङ्गा and more correctly. Laterally,
what is seen through. कवचाङ्गा वस्तु—An instance of a

sensitive absolute (जमाहरे जस्टी) स्त्री.....कातरः—Timid
 as is natural with a woman Expoundi- स्त्रीस्वयं वात् स्त्रीस्वभावेन
 वा कातरः भोका-भवेन—By fear getting the better of sorrow
 A point of psychology

॥ १४६. अवस्यति—A resolve. वस्यमानोक्तिः—The
 impossibility obviously lies in the वस्यमाना and not in
 the अवस्यति of it. अवस्यति—Resolved upon. वस्य
 —वस्य—The idea is not offensive here when the speaker
 herself is a woman Yet it smacks of the characteristic
 downlook with which the womankind are treated
 वस्यति—वस्य—Of course she did not think it so then
 It is natural at the present moment when full sixteen
 years or more have passed without any indication of the
 fulfilment of the words वस्यति—A mirage अवस्यति
 —The sight prevailing at the dissolution of the universe
 ॥ १४७ वस्य—A past participle of वस्य
 sensual (from वस्य)

P. 145 धाम—A past participle (वे + लृ), धातुवत्—A
 sensual (from वे) बुद्ध्या—The expression is suggestive
 of the tenets of Buddhism अन्त्ययस्य—Otherwise this
 calamity would not have befallen her कति...सेहस्र—Hence
 the Mahābhārata : अथैते दुःखमस्तु सर्वे इत्युक्तं यतोऽपि व्याजर्तितम्—
 To dissuade दुहित्वेन—दुहित्वे in general must not be the
 sense here, for that would involve a distinction from P. 8,
 which psychology would not admit. Psychology is that
 case would rather say व्यसंगस्य, दशान्—The word दश,
 when masculine, is always plural, and means either a hoose
 or a wife कृतज्ञता—Gratitude the trait of a noble
 soul Thus Bhāṣya. XIII 61 ‘कृतज्ञोऽप्यपि कृतज्ञताः’
 दण्डनीत्याम्—It is a deprecatory term like दण्ड, दण्डे—
 धर्मिनः—We generally do not speak of धर्म as दण्ड, as we
 do of दण्ड and दण्ड. The use is somewhat unusual.

P. 148 विष्णुधाम—From

P. 148 विष्णुधर्म—Esposed : विष्णुर्वा नम्यार्ता अमात्राः ;
अथवादेवेने द्वितीया, अथवाद्वयो—आश्रयन्ति : “हाम्नामानेकारोपस्थानम् ।”

The style of these works would seem, however, to disprove their common authorship, though a weak defence might be sought in the fact that the style of a writer varies with age and experience.

NĀNA

He is the only one who has left us any record of what may come up to a personal history. From the prefatory verses to his *Uṣṣaṇī* (a romance) and the introductory part of his *gīṭā* (a biography) we learn, among other particulars, that he sprang from the illustrious *Viśvaṇātha* family that his father was named *Viśvaṇātha* and his mother *Viśvaṇātha*, that he lost his mother while a child and his father at the age of fourteen, and that his native place was a village called *Viśvaṇātha* to the west of the river *Viśvaṇātha* (modern *Viśva*), and that *Viśvaṇātha*, the king of *Viśvaṇātha* (7th century A. D.) was his patron. Nāna's eminence as a high class poet is testified in by the couplet—*Viśvaṇātha* *Viśvaṇātha* *Viśvaṇātha* *Viśvaṇātha* : *Viśvaṇātha* *Viśvaṇātha* *Viśvaṇātha* *Viśvaṇātha*. A third work—*Viśvaṇātha* and a fourth—*Viśvaṇātha* are also attributed to Nāna.

ERRATA

TEXT

Page	Line	Incorrect	Correct
35	13	जि कथयः	read कथयः
92	2	" ज्येष्ठ	" ज्येष्ठ ज्येष्ठ
95	3	" जारिपुः	" जारिपुः
98	24	" दुग्ध	" दुग्ध
132	11	" वर्धना	" वर्धना
134	5	" धर्म	" धर्म
142	11	" द्विष्टा	" द्विष्टा
142	20	" काष्टा	" काष्टा
143	6	" तामेव	" तामेव
144	11	" न जी	" न न जी

ERRATA.

TEXT

Page	Line	Incorrect	Correct
35	13	for कथ्यनः	read कथ्यनः
92	9	" स्वेतु	" स्वेतु परेतु
95	3	" कारितुः	" कारितुः
96	24	" दुराव	" दुराव
132	11	" कर्त्तव्य	" कर्त्तव्य
134	5	" कथ्य	" कथ्य
142	11	" द्विष्ट	" द्विष्ट
142	20	" काष्ट	" काष्ट
143	6	" तामेव	" तामेव
144	14	" न की	" न की

ZERRATA

7837

Page	Line	Incorrect	Correct
35	13	for सम्पन्नः	read सम्पन्नः
92	2	" स्वेतु	" स्वेतु वरेतु
95	3	" चारिपुः	" चारिपुः
96	24	" दुराक्ष	" दुराक्ष
132	11	" चर्याया	" चर्याया
134	5	" दम्भ	" दम्भ
142	11	" द्विष्टा	" द्विष्टा
142	20	" काष्टा	" काष्टा
143	6	" तानेव	" तानेव
144	14	" न जी	" न जी

